

Temeljna dokumentacijska kartica

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski studij

Diplomski rad

ARHITEKTURA AUSTRO-UGARSKE MORNARICE U PULI

Lina Gonan

SAŽETAK

Odlukom carskog dvora u Beču, sredinom 19. stoljeća, Pula postaje središnja ratna luka Austro-ugarske mornarice. Provođenjem ove odluke dolazi do izgradnje arsenala, fortifikacijskog sustava, stambene izgradnje, ali i do izgradnje monumentalnih državnih građevina. Među njima se najviše ističu zgrade Mornaričke kasarne, Mornaričke bolnice, Vojnog zapovjedništva, Mornaričkog kasina, Mornaričke crkve Gospe od Mora i Mornaričkog suda. Građevine su izgrađene u različitim varijantama povijesnih stilova ili s nekim elementima povijesnih stilova. Austrijski urbanizam inicirao je transformaciju srednjovjekovne Pule i njezin je današnji urbanitet nerazdvojno vezan uz stilsko razdoblje historicizma. Krajobrazna arhitektura je također bitno odredila urbanizam i estetiku grada tog razdoblja. Pojava historicizma u Puli uvjetovana je sasvim drugačijim faktorima nego u ostatku Hrvatske; ovdje je bečka vlast držala potpunu nadležnost, a većinski pripadnici građanskog sloja bili su Talijani. Sve navedene građevine se u različitim funkcijama koriste i danas, te nisu pretrpjele znatnija oštećenja tijekom ratnih razaranja ili razdoblja zapuštenosti.

Rad je pohranjen u: Knjižnici Filozofskog fakulteta u Zagrebu:

Rad sadrži: 69 stranica, 62 reprodukcije. Izvornik je na hrvatskom jeziku

Ključne riječi: arhitektura, historicizam, Austro-ugarska mornarica, Pula, 19. stoljeće

Mentor: dr. sc. Dragan Damjanović, doc.

Ocjenjivači: dr.sc. Jasenka Gudelj, doc.

dr.sc. Frano Dulibić, red.prof.

Datum prijave rada: 15.02.2014.

Datum predaje rada: 23.09.2014.

Datum obrane: _____29.10.2014_____

Ocjena: _____odličan (5)_____

SADRŽAJ:

1. Uvod.....	2
2. Austro-Ugarska vlast u Puli.....	4
3. Prostorni razvitak Pule u drugoj polovini 19. stoljeća.....	10
3.1. Osnovna obilježja javne i stambene arhitekture austrougarske Pule.....	12
3.2. Urbana infrastruktura.....	13
4. Arhitektura Austro-Ugarske mornarice.....	15
4.1. Mornarička vojarna.....	18
4.2. Mornarička bolnica.....	19
4.3. Zgrada Vojnog zapovjedništva	20
4.4. Mornarički kasino.....	22
4.5. Mornarička crkva Gospa od mora	24
4.6. Mornarički sud.....	27
4.7. Ostale zgrade.....	28
4.8. Krajobrazna arhitektura.....	31
5. Zaključak.....	32
 Vizualni materijal.....	 34
 Literatura.....	 65
 Popis vizualnog materijala.....	 67

1. Uvod

U razdoblju prije no što je Austro-Ugarska vlast odlučila u Puli izgraditi Središnju ratnu luku, a kasnije i glavnu pomorsku bazu s Pomorskim arsenalom i ratnom flotom, grad je bio naselje sa svega nekoliko stotina stanovnika naseljenih uglavnom na području središnjeg gradskog brežuljka (današnjeg 'starog grada'). Provođenjem ove odluke, dotada gospodarski beznačajan grad brzo napreduje: zbog demografske eksplozije dolazi do pojačane stambene izgradnje, ali i do izgradnje monumentalnih državnih građevina. Te su građevine bile redom u službi ratne mornarice s kojom se Pula, u skladu s tadašnjim geslom, morala poistovjetiti. Ipak, ne radi se samo o zgradama čija je funkcija bila izravno vezana uz djelatnosti mornarice: uz bolnicu, sud i kasarnu, tu su izgrađeni i Mornarički kasino i crkva. Jer novi stanovnici nisu donijeli u Pulu samo vojsku i industriju, već i novu kulturu življenja i na taj je način pretvorili u urbano središte srednjoeuropskog ugođaja.

Tema rada je arhitektura izgrađena u vrijeme vlasti Austro-Ugarske Monarhije za potrebe mornarice: mornarička bolnica, zgrada vojnog zapovjedništva, kasarna, kasino, crkva, sud, te zgrada admiraliteta i zgrada hidrometeorološkog zavoda. Te su građevine izgrađene u različitim varijantama povijesnih stilova ili s nekim elementima povijesnih stilova. Kao uvod, u prvom će poglavlju biti opisana politička situacija karakteristična za Austro-Ugarsku vladavinu na području Pule, odnosno Istre. Specifičnost te situacije uvjetuje način na koji se može shvatiti pojava historicizama na ovom području. Prije prelaska na arhitekturu same mornarice, bit će opisane urbanističke, infrastrukturne i graditeljske promjene koje nisu samo posljedica potreba mornarice, već prije svega industrije (arsenal), pa i turizma i drugih potreba

jedne nove gradske sredine općenito. U središnjem će poglavlju biti razmatrani kulturološki aspekti pojave historicizma u Puli s obzirom na ostatak Hrvatske i s obzirom na političku situaciju tadašnjeg slavenskog stanovništva u Istri, te će biti opisane građevine kronološkim redom završetaka njihove izgradnje – u kontekstu nastanka institucija koje su u njih smještene. Opis se uglavnom bazira na stilskoj analizi glavnog pročelja na temelju starih razglednica, fotografija i današnjeg, uglavnom ne značajno promijenjenog stanja. Originalni nacrti, tlocrti i sl. odneseni su u bečki Kriegsarchiv, ali se tamo nisu sačuvali. Pored samih zgrada, bit će kratko opisana značajnija ostvarenja krajobrazne arhitekture koja također bitno određuju urbanizam i estetiku grada tog razdoblja.

Mada je grad znatno gospodarski napredovao u odnosu na njegovo prethodno stanje, kulturno on i dalje ostaje periferija carstva. To se može ilustrirati iskustvom književnog velikana Jamesa Joycea koji je tu boravio i predavao engleski austro-ugarskim časnicima u razdoblju od 30. listopada 1904. do 12. ožujka 1905. godine. Kako sam kaže napustio ju je "jer mrzim ovu katoličku zemlju s njezinih stotinu naroda i tisuću jezika, kojom upravlja parlament koji se ne može dogovoriti i zasjeda cio tjedan pri najviše psihički korumpiranoj kraljevskoj kući Europe. Pula je mjesto Bogu iza leđa – pomorska Sibirija – 37 ratnih brodova u luci, sve vrvi od modrih odora".¹ Kakva god pojedina osobna iskustva bila, činjenica je da su u izgradnji grada na periferiji carstva sudjelovali neki od najznačajnijih arhitekata koji grade u Beču i drugim važnim gradovima carstva: Pietro Nobile radi na projektima očuvanja antičkih spomenika, projektu pročelja prvotne zaštitne zgrade nad izvorom vode na Karolini, te projektu za Trg Portarata čija je realizacija započela još 1838. godine², Friedrich von Schmidt radi projekt za crkvu, a Fellner i Helmer projekt za novo zdanje skladišta hrane³.

1Vodopija, 2006.: *Povijest svjetske književnosti: James Joyce, Pula i krupni otpad*, URL: <http://www.matica.hr/vijenac/333/> [21.3.2014.]

2Bertoša, 2005.: 123-4

3Marković, 2006.: 221

2. Austrougarska vlast u Puli

Pula je smještena na obali najdubljeg zaljeva hrvatske obale Jadrana. Samo je naselje u prapovijesnom razdoblju slijedilo kronologiju naseljavanja Istarskog poluotoka u europskim smjernicama. Primarni razlog osnivanja naselja bio je dobar strateški položaj prirodne luke s izvorom pitke vode i skrovitim uzvisinama koje su okruživale zaljev s kojih su se mogli kontrolirati kako kopneni putovi, tako i plovidba zapadnom obalom Istre. Pula je kroz sva stoljeća prvog tisućljeća prije Krista živjela u kontaktu s prapovijesnim kulturama Apeninskog poluotoka, Balkana, Panonije i Egejskog prostora, a zatim je bila dio Rimskog i Bizantskog carstva i kasnije Mletačke Republike.

U arhivskim se vrelima XVIII. stoljeća luka u Puli spominje, no ne kao važno trgovačko ili prometno pristanište, već gotovo isključivo kao mjesto tranzita. Tek će, više od pola stoljeća nakon propasti Mletačke Republike, skupina pomorsko-strateških stručnjaka imenovana od strane Bečkoga dvora, prepoznati zemljopisne odlike Pulskoga zaljeva kao idealno mjesto za izgradnju buduće ratne luke Habsburške Monarhije. Austrijska izgradnja i industrijalizacija stvoriti će osnovni obris današnje luke.⁴

Prvo razdoblje Austrijske vladavine (1797.-1805.) obilježeno je mnogim administrativno-teritorijalnim i upravnim promjenama pomoću kojih Istra gubi svoj dotadašnji periferni značaj te dobiva ustrojstvo "unutarnje državne pokrajine", što neće mnogo utjecati na boljitak Pule.

Nakon pobjede kod Austerlitza i Požunskog mira 1805. godine, Napoleon dolazi u posjed nekadašnjeg mletačkog dijela Istre koje je privremeno bilo pod austrijskom upravom. Slijedeće godine dodijeljena je *Talijanskom kraljevstvu* kao jedna od šest departmana sa

---

⁴Bertoša, 2006.: 45-69

središtem u Milanu. Od 1809. cijela Istra i dio Ilirskih pokrajina bile su pod francuskom kontrolom.

Godine 1813. je Istru ponovno zauzela austrijska vojska. Okupljanje hrvatskih zemalja u jednu državnu tvorevinu nakon Bečkog kongresa 1815. nije imalo veliki utjecaj na razvitak tih područja zbog rascjepkanosti upravno-političke organizacije u granicama Habsburške monarhije. Dok se sjeverna Hrvatska, koja je u vrijeme turskih ratova preuzela državno-upravnu tradiciju, nalazi dijelom pod izravnom upravom bana i Sabora - na području Istre i Dalmacije bečka vlada zadržava potpunu nadležnost, sprečavajući tako i njihovo tješnje vezivanje s kontinentalnom Hrvatskom.⁵ U razdoblju do 1825. u Istri se nastoji promijeniti organizacija vlasti, posebice sustav uprave i sudstva što su ga uspostavili Francuzi. Do 1860. Austrija zadržava svoj sustav upravnih okružja: bio je to razgranat, birokratiziran i snažno centraliziran sustav u kojemu je guverner pokrajine imao sve ovlasti. Pula je tada bila sjedište okružne uprave III. kategorije, vojnoga zapovjedništva okruga, lučke zdravstvene komisije i jednog načelnika. Grad je bio ruševan, imao je dvije škole (govorni jezik je bio talijanski), nije postojao nikakav obrt, trgovina je bila lokalnog značaja, izvozila se samo tuna. U gradsku je luku godišnje uplovljavalo oko 600 brodica male nosivosti.⁶

Tajnik carske pokrajinske vlasti u Trstu Josef von Brodmann u svojim je *Uspomenama* iz 1818. zapisao: "Isplati se poći brodom iz Fažane za Pulu, jer tako se može uživati u prekrasnom ulasku u veličanstvenu pulsku luku, jednu od najljepših, najvećih, najsigurnijih, najširih i najdubljih luka koje postoje. U njoj se može smjestiti najveća flota koju možemo naći u suvremenoj povijesti. Antičke gradske zidine razdijeljene kulama, elegantna elipsa arene, otočići raštrkani po luci, oplemenjeni starim ruševinama koje poživaju u sjeni maslina, veličina ove luke stvorene u okrilju ove lijepe zemlje, pruža zaista veličanstven prizor, koji teško da se može naći bilo gdje drugdje i koji počiva još samo u mašti putnika."⁷

Ipak, Pula je pod Austrijom i dalje bila beznačajno ribarsko naselje, sa svega nekoliko stotina stanovnika. Međutim, nakon protalijanske pobune u austrijskoj floti 1848. bilo je jasno da Austrija mora tražiti novu glavnu ratnu luku, jer će uskoro Venecija pripasti Italiji čije je

---

⁵Karamn, 1972.: 9

⁶Dukovski, 2011.: 101-111

⁷Benussi, 2002.: 524

ujedinjenje tada bilo u tijeku. Birajući mjesto za svoju buduću glavnu ratnu luku između Trsta, Rijeke, Pule i drugih luka na Jadranu, carski dvor u Beču odlučio se za Pulu. Odabirući takav grad za mjesto u kojem će izgraditi Središnju ratnu luku i kasnije glavnu pomorsku bazu s Pomorskim arsenalom i ratnom flotom, Austrija je, kasnije Austro-Ugarska, Pulu uvela među nekoliko tada rijetkih i poznatih glavnih pomorskih baza. Tako je na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće Pula stajala uz bok britanskih baza u Plymouthu i Portsmouthu, njemačkih u Wilhelmshafenu i Kielu, francuskih u Cherbourgu i Toulonu, ruskih u Kronstadtu i Vladivostoku, japanske u Yokosuki i talijanskih u Tarantu i Brindisiju. Prema zacrtanom konceptu, koji je razradio Karl Moering (kasniji feldmaršal), i pedantnom planu izgradnje, uz korekcije koje su uvjetovali ubrzani industrijski razvitak, grad je izrastao u najveću i najkompletniju glavnu pomorsku bazu na Sredozemlju. U njoj su izgrađeni nužni znanstveni, duhovni, zdravstveni, obrambeni, tehnički, pomorski, hidrografski, brodograđevni, operativni, stambeni, skladišni, školski i drugi elementi za funkcioniranje grada i siguran boravak brodova u luci. Pri tome je osnovno geslo tadašnjeg cara Franje Josipa I. i njegova admiraliteta bilo: *"Die Stadt musste sich mit der Marine identifizieren"- "Grad se mora poistovjetiti s mornaricom"*.⁸

Tako su počeli veliki graditeljsko-tehnički zahvati, koji su nametali potrebu da se osvajaju i komunalno uređuju nove površine i prostori. U Puli i okolici obavljaju se dotad najveći graditeljski zahvati, čime se mijenja konfiguracija cijelog područja i zaljeva. Močvarna i malarična područja nasipavaju se i privode funkciji, izravnavaju se obale, pošumljavaju brojne površine i podižu novi parkovi. Uskoro se vojno-pomorske osnove proširuju na poslove trgovine, ugostiteljstva, prometa, zanatstva, bankarstva te na građevinarstvo i proizvodnju. Tako dolazi i do potrebe za novim građanskim zanimanjima i poslovima, pa Pula postupno izrasta u grad europskog tipa i standarda. Takav ubrzani i široko disperzirani razvoj dovodio je i do pojačanog doseljavanja, posebno iz ostatka Istre, Primorja, Dalmacije i cijele Austro-Ugarske. U drugoj polovici 19. stoljeća Pula će imati više stanovnika od primjerice Splita, Ljubljane, Rijeke ili Zadra. Jedini veći grad je tada Zagreb koji broji 80 000 stanovnika.⁹

U izboru Pule za glavnu ratnu luku Monarhije jednu je od najznačajnijih uloga imao admiral Hans Birch Dahlerup, tadašnji zapovjednik ratne mornarice koji je tu funkciju obavljao od 1874. do 1880. godine.

8Perović, 2006.: 72-80

9Venier, 2012.: 11

početka vladavine cara Franje Josipa I., te komisija Ministarstva rata. On je Dvoru predložio da glavna luka bude u Puli zbog njezinog dubokog sidrišta, dovoljnog prostora za Arsenal, a i stoga što je bila u stratezijskom zahvatu glavnih austrijskih i talijanskih sukoba. Prihvaćajući prijedlog admirala Dahlerupa, bečki je dvor 1853. proglasio Pulu za "Zentralkriegshafen", glavnu ratnu luku austrijske ratne mornarice. Pula to konačno postaje 1866. nakon što su se neki infrastrukturni elementi i ustanove preselili iz Venecije u Trst i Pulu i nakon što je Venecija definitivno pripala Italiji.

Polaganje kamena temeljca za pulski K. u. K.¹⁰ See-Arsenal održano je 9. prosinca 1856. na malom otoku u zaljevu, zvanom Olivieninsel, odnosno Uljanik. Taj su čin osobno obavili car Franjo Josip I. i carica Elizabeta I. što je ujedno bio njihov prvi posjet Puli. Carev brat nadvojvoda Ferdinand Maximilian, zapovjednik ratne mornarice, tim je povodom potpisao Program za svečanost polaganja kamena temeljca Arsenala.

Sredinom 19. stoljeća u Puli je organiziran i Lučki admiralitet, "Hafenadmiralität", čime je Pula ostvarila samostalnost vojnopomorske uprave i centraliziranje uprave svih mornaričkih postrojbi, ustanova i objekata.¹¹ Zahvaljujući ratnoj luci Istra je 1876. dobila željezničku prugu koja je povezivala Pulu s ostalim dijelovima Austrije. Zahvaljujući tome, a i činjenici da je arsenal upošljavao nekoliko tisuća radnika, vojno i civilno stanovništvo grada ubrzano raste. Pored talijanske i austrijske buržoazije, razvija se i hrvatska buržoazija (trgovci, činovnici i slobodne profesije). Također, pored talijanskog radništva, sve više raste broj hrvatskog radništva koje se ponajviše seli iz okolnih naselja. Na taj način u Istru, koja je dotad bila izrazito poljoprivredna zemlja, prodiere kapitalizam.¹² Dio pridošlica se naseljava u krugu starog mletačkog grada okruženog zidinama, dio u okolnim naseljima (npr. u Sv. Polikarpu se uglavnom naseljavaju u državne zgrade), a zamjetan porast stanovništva zabilježile su i ostale četvrti poput Sv. Martina, četvrt Arena, Portaura i Monte Zaro. Pula će do 1900. imati 36 000 stanovnika.¹³

---

¹⁰Kratica za 'Carski i kraljevski'

¹¹Perović, 2006.: 85-114

¹²Šepić, 2004.: 66-67

¹³Benussi, 2002.: 563

Tijekom 1880ih i 1890ih godina, građani Pule doživljavaju velike promjene: 1881. gradi se novo kazalište, 1882. otvaraju se dva hotela, 1885. otvara se javno kupalište *Bagno polese*, 1897. u grad stiže prvi kinematograf (samo godinu dana nakon prikazivanja prvog filma braće Lumiere), a 1889. gradi se nova tržnica na početku šetališta *Giardini* i otvara gradsko kupalište u Val Galanteu u blizini željezničkog kolodvora. Do godine 1906. Pula ima već dva stalna kinematografa, 1911. dobiva rodilište i bolnicu, a do 1913. otvara se još nekoliko hotela, restorana i kavana.

Međutim, intenzivan proces industrijalizacije uoči Prvog svjetskog rata dovodi do značajnih političkih podjela koje nisu bile uvjetovane samo nacionalnim, već i velikim socijalnim razlikama među stanovništvom. Politički život počinje razmjerno kasno u 1860im godinama i trajat će do 1926. kada se ukidaju sve nefašističke stranke. Nadalje, još od 1831. šire se ideje slobodnog zidarstva, iako vrlo oprezno. Od 1848. javljaju se neformalne političke skupine liberalnog talijanskog građanstva okupljenog oko iredentističkog političkog programa. Iste su godine malobrojni politički obrazovani Hrvati u Trstu osnovali Slavjansko društvo s ciljem širenja hrvatske i slovenske pismenosti. U Puli tek od 1900. do 1915. djeluje Matko Laginja, 'otac hrvatske Istre' koji je od 1883. zastupnik *Hrvatsko-slovenske narodne stranke* u Istarskom pokrajinskom saboru, a kratkotrajno i zastupnik u Bečkom Carevinskom vijeću. Hrvatski nacionalni-'liberalizam' (programi razvoja škola, novčarskih institucija, poljoprivrede) nastao je kao i talijanski u vrijeme početaka narodnog preporoda i u prvo vrijeme nije bio vezan uz građanske slojeve, već uz svećenike poput kanfanarskog župnika Petra Studenca, porečko-pulskog (kasnije koparsko-tršćanskog) biskupa Jurja Dobrilu te krčkog biskupa Ivana Vitezovića, koji su bili pristaše ideja Josipa Jurja Strossmayera. Oni su se od 1861. zalagali za modernizaciju i unapređenje poljodjelstva i boljitak seljaka, neovisno o nacionalnoj pripadnosti (iako većinu seljaka čine Hrvati). Pula ipak nije bila središte nacionalnog pokreta s obzirom na njezinu nacionalnu strukturu i orijentiranost na industriju. Od 1896. djelovala je i *Jugoslavenska socijaldemokratska stranka*. Međutim, Pula je bila značajnije središte političkog okupljanja Talijana koji su se uglavnom protivili demokratizaciji izbornog sustava i uvođenju hrvatskog jezika u javne ustanove i Sabor.¹⁴

U siječnju 1918. u Puli izbija veliki štrajk radništva koji nije postavljao samo ekonomske, već i političke zahtjeve u prilog prihvatanja sovjetskog programa mira. U to vrijeme prvaci Narodne stranke Matko Laginja i Vjekoslav Špinčić djeluju u Zagrebu, Ljubljani i Beču

---

¹⁴Dukovski, 2011.: 140-146

zalažući se za program jugoslavenskog ujedinjenja. U Puli ideje tog programa šire skupine mladih okupljenih oko "Hrvatskog lista" koji djeluju među radnicima i mornarima s ciljem uključivanja svih slojeva u borbu za oslobođenje i ujedinjenje. U ljeto je u Ljubljani osnovano Narodno vijeće za Sloveniju i Istru, a u Zagrebu Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba (s istarskim predstavnicima) koja je 19. listopada preuzela vođenje narodne politike. Prilikom proglašenja nezavisnosti Države SHS 29. listopada posebno je naglašeno da u tu Državu spada i Istra.¹⁵

Mirnim prijelazom austrougarske flote (preuzeo zapovjednik Janko Vuković-Podkapelski), pomorske tvrđave i glavne pomorske baze koncem 1918. pod vlast Narodnog vijeća iz Zagreba, status grada Pule ipak nije definitivno riješen. Za konferencijskim stolom Vrhovnog ratnog savjeta Antante, pobjednice u ratu, u Versaillesu je 31. listopada sastavljen i prihvaćen tekst ugovora o primirju kojeg su opunomoćeni izaslanici austrougarskog zapovjedništva potpisali 3. studenog u Padovi, sjedištu Vrhovnog zapovjedništva Italije. Pritom je talijanskoj strani, kao članu Antante, uspjelo da se u tekst ugovora unese odredba o demarkacijskoj crti do koje će se austrougarske snage morati povući, što bi značilo da će Istra pripasti Italiji. Radnici i mornari u Puli su otpušteni. Talijani su ušli u luku napadom na bojni brod "Viribus Unitis", ponos austrougarske ratne mornarice u čijoj je eksploziji poginulo 1.250 članova posade, među kojima je bio i zapovjednik Janko Vuković-Podkapelski. Talijani su odmah preuzeli i civilnu upravu, a prvi proglas je izdan na talijanskom i hrvatskom jeziku, što je bio posljednji dvojezični proglas.^{16 17}

15Šepić, 2004.: 506-507

16Perović, 2006.: 180-184

- 17 Literatura korištena u 2. poglavlju: Benussi, B. (2002.), *Povijest Pule : u svjetlu municipalnih ustanova do 1918. godine*, Zavičajna naklada "Žakan Juri", *Povijest Istre*, knj. 3., Pula
2. Černi, M. (ur.) (2006.), *Iz povijesti Pulske luke*, Lučka uprava Pula, Pula
3. Bertoša, M. (ur.) (2005.), *Pula : tri tisućljeća mita i stvarnosti* C.A.S.H., Pula
4. Dobrić, B. (ur.) (1999.), *Carska i kraljevska mornarica u Puli*, Sveučilišna knjižnica : Društvo za proučavanje prošlosti C. i kr. mornarice "Viribus unitis", Pula
5. Dukovski, D. (2011.), *Povijest Pule : deterministički kaos i jahači Apokalipse*, Knjižnica Nova Istra, Niz Povijest, sv. 53, Pula
6. Krizmanić, A. (2009.), *Pulska kruna : pomorska tvrđava Pula : fortifikacijska arhitektura austrijskog razdoblja*, Čakavski sabor, Pula
7. Šepić, D. (2004.), *Hrvatski pokret u Istri u XIX. i na početku XX. stoljeća*, Reprezent, Biblioteka Izabranih djela istarskih akademika, sv. 1., Buzet

3. Prostorni razvitak Pule u drugoj polovini 19. stoljeća

Urbana matrica grada Pule uvjetovana je geomorfološkim karakteristikama jugozapadnog podnožja središnjeg gradskog brežuljka (ima ih sveukupno sedam). Život se neprekidno odvijao u dvjema insulama prije Foruma, ambijentu koji je nažalost izgubljen u ratnim razaranjima. Svojim ortogonalnim sistemom apsolutno prilagođenim terenu¹⁸, antička je Pula unijela određene zakonitosti u odnose elemenata kompozicije naselja, a daljnji urbani potezi poštuju centurijaciju. Osnovno obilježje kompozicije gradske cjeline su introvertirani stambeni elementi koji se radijalno spuštaju niz brežuljak. Srednjovjekovna Pula se konstituira na osnovama prijašnjeg rimskog i bizantskog grada, ali unosi nove ekstrovertirane prostorne vrijednosti koje odgovaraju tipičnom mediteranskom prostoru s vrijednim primjerima romaničke i gotičke arhitekture.

Gradski aglomerat Pule ima stoga vrlo heterogenu strukturu, ali je njegov urbanitet nerazdvojno vezan uz stilsko razdoblje historicizma. Austrijski urbanizam inicirao je transformaciju srednjovjekovne Pule stvarajući urbane prospekte izvan srednjovjekovnih mjerila: izgrađuju se zgrade, stambeni blokovi i rezidencijalne četvrti prilagođene dobro organiziranim oblicima modernog načina života. Oblikujući prostor monokulturnog vojnog središta, Austrija uvodi stroža i uniformirana urbanistička rješenja ublažena slikovitošću plastične dekoracije historicističke arhitekture. U ovom će se razdoblju nagovijestiti i novi tipovi gradnje podizanjem dva staklena natkrivena navoza u arsenalu, vile Wahani i natkrivene tržnice. Zahvaljujući austrijskom urbanizmu grad dobiva i nova vrijedna hortikulturalna rješenja.¹⁹

---

¹⁸Zbog toga Pula predstavlja rijedak primjer planiranja antičkog rimskog grada suprotno uobičajenom ortogonalnom pravilu rimskog vojnog logora.

Za vrijeme austrijske vlasti do godine 1855. prostorne karakteristike grada Pule se nisu bitno mijenjale. Od te se godine nadalje na mjestu nekadašnjih gradskih zidina prema moru grade stambene zgrade i hoteli²⁰ stvarajući tako barijeru između povlaštenih slojeva novoizgrađene Rive i siromašnog stanovništva starog grada. Grad se tokom svoje dvijetisućljetne povijesti razvio na svega 25 hektara unutar zidina (Sl.1.), a od tada pa do Prvog svjetskog rata se proširio na gotovo stotruko veću površinu (Sl.2.).²¹

Kad je počela uspostava Središnje ratne luke Austrije, naselje je završavalo kod Augustovog hrama, kod Vale del Buso te Zlatnih i Dvojnih vrata. Širenje grada izvan gradskih zidina teklo je u otprilike tri faze - oko 1860., 1869. i krajem stoljeća.²² Prvi veliki zahvati u civilnom graditeljstvu započeli su oko Kazališnog brežuljka - Monte Zaro. Prema programima projektanta Karla Moeringa, daljnji razvoj grada bio je usmjeren ka zapadnim područjima – Monte Paradisu, Verudi i Stoji. Na području zvanom Sv. Polikarp (Borgo San Policarpo) određen je prostor za novo naselje koje je trebalo prerasti u novi grad, koji bi se zvao "Neue Pola"- Nova Pula, što nije prihvaćeno. Veliki građevinski zahvati obavljeni su i zapadno od starogradske jezgre, od Zapovjedničke palače na obali, pored Augustovog hrama, prema Monte Zaru: porušeni su stari zidovi i sagrađena je uglavnom trgovačka četvrt s tri paralelne ulice: Via Arsenale, Via Tradonico i Via Sergia koja su bile žila kucavica grada i protezala se od Port' aurea (Slavoluk Sergijevaca, tzv. Zlatna vrata na Trgu Portarata) do Komunalne palače završavajući na Forumu. S druge strane, pored crkve Gospe od milosrđa, godine 1876. stvara se novi gradski trg s novootvorenom Prvom pučkom školom Dante Alighieri. Gradske zidine prema jugu napuštene su oko 1872., kada je taj prostor ureden kao šetnica ("Giardini"), a ondje se kasnije otvorila i jedna od tržnica na otvorenom. Iako nije postojao razrađeni prostorni plan povijesne jezgre - regulacijom novih ulica oko samog središnjeg brežuljka stvoren je svojevrsni 'pulski ring': nova Kandlerova ulica ide od Forumu, nastavlja se na Carrarinu ulicu (obje imaju posađene drvorede) koja dolazi na Giardine (tada Piazza Porta San Giovanni) koji se završavaju s Trgom Portarata.²³

---

¹⁹Perović, 2010.: 8-10

²⁰Mnoge od ovih građevina su razrušene nakon savezničkog bombardiranja 1945. godine

²¹Bertoša, 2005.: 113-115

²²Krizmanić, 2009.: 37-8

Godine 1880. srušen je još jedan dio gradskih zidina kako bi se grad proširio na istočne poljane i brežuljke. Zbog demografske eksplozije dolazi do pojačane stambene izgradnje. Uz stari rimski i venecijanski bedem formirao se izduženi pješačko-prometni trg u smjeru sjever – jug, povezujući Borgo S. Martino, na kojem su do 1880. bile 154 kuće, sa sjevernim područjem oko Borgo Arena, gdje je bilo 80 kuća. U novom dijelu istočne Pule, na Kaštanjeru i Monvidalu, smjestili su se radnici i građanski slojevi – mali obrtnici, trgovci i drugi. Preuređenje Pule zahvatilo je međutim i staru venecijansku jezgru: uređenjem cesta i uspona Clivo, mnoge su zgrade preuređene, a sagrađene su i nove vile, od kojih se ističe zgrada Njemačke osnovne škole, današnja Sveučilišna knjižnica i Vila Maria. Uz izgradnju čitavog naselja oko Arene, posebice iznad nje, naselje se širilo prema području Suborgo San Michele, na kojem su građene zgrade prema Premanturskoj cesti. Nakon uređenja grada uz more od Zapovjedničke palače prema Areni, dolazi i do uređenja područja oko Željezničkoga kolodvora, sagrađenog 1876., koje je bilo neplodno, močvarno i pusto.

U gradu su također uređene mnoge zelene površine, poput perivoja Monte Zaro i Šijanske šume (tada Kaiserwald) površine od oko 150 hektara s lovačkom kućom i petnaestak kilometara šetnica i staza.²⁴

Grad se za vrijeme austrougarske vlasti izgrađivao postupno, ovisno o vojno-pomorskoj doktrini i razvoju flote, odnosno o shvaćanju mjesta, uloge i značaja ratne mornarice u oružanim snagama Carstva.²⁵ Nažalost, teško savladive prirodne strmine su često stvarale poteškoće pri regulaciji novih komunikacija i njihove protočnosti od sjevera prema jugu što će rezultirati općom slikom »nedovršenoga « grada koji gubi kontakt s morem,²⁶ što se osjeća i danas.

3.1. Osnovna obilježja javne i stambene arhitekture austrougarske Pule

---

²³Marković, 2006.: 223

²⁴Marković, 2006.: 221

²⁵Perović, 2006.: 75-77

²⁶Marković, 2006.: 220

Od godine 1830. kada je donesen konačni plan obrane carstva i kad je odlučeno da će se u Puli graditi luka, pa do 1840., malo je toga realizirano: izveden je manji dio planova fortifikacije obale, popravljen je kaštel i izgrađeno vojno skladište za što su iskorišteni zaposjednuti samostani. Većina je utvrda dovršeno do 1850. Među njima su najznačajnije: kula na Punta Christo, Velika kula, kula Franz Jozef i Fort Maksimilijan podignuta na mjestu gdje je ranije stajao pulska svjetionik - Orlandova kula.²⁷

U sklopu vojnog odjela organizacije Lučkog admiraliteta, formirana je 1850. Carska i kraljevska inženjerijska direkcija, koja je bila nadležna za cijelu obalu. Na čelu te ustanove nalazio se daroviti inženjer kapetan fregate Wictor Domaszewsky koji je bio projektant prvih velikih građevinskih objekata u Puli. Godine 1852. napustio je austrijsku mornaricu, a naslijedio ga je inženjer kapetan fregate Karl Moering. Godine 1856. postavljen je kamen temeljac za izgradnju arsenala. Arsenal se širio izgradnjom potrebnih skladišta, škverova i radionica i time zauzeo cijeli jugoistočni dio unutarnjeg djela luke protežući se na 1043 metra duž obale. Bio je odvojen od ostatka grada dvama visokim zidinama. Osim brojnih objekata od pomorskog značaja, kao što su obala, gatovi i lukobran, velika energija bila je usmjerena i na izgradnju obrambenog sustava, sastavljenog iz utvrda i obalnih baterija.²⁸ Na sjeverozapadnom dijelu obale izgrađeni su neorenesansni kompleks vojarne »Franz Joseph I« (1878.) te susjedne zgrade Carinarnice i Porezne uprave (1891.–1893.) uz izduženu jednokatnicu skladišta municije. Na obali je izgrađeno i nekoliko civilnih građevina poput Wassermannove dvokatnice s kavanom »Miramar« u prizemlju, te hotela »Central«.²⁹

Što se tiče stambene izgradnje, već 1880. u Puli su postojale 1244 kuće i stambene zgrade za sve slojeve stanovništva na području starog grada, u okolnim kvartovima i predgrađu. Do 1900. taj se broj udvostručio. Stanarine u Puli bile su znatno više nego u ostatku Istre i u Trstu. Među najzanimljivijim primjercima rezidencijalne arhitekture za individualno stanovanje spadaju vile izgrađene između 1883. i 1914. na području Verude, Monte Rizzia i

---

²⁷Grestenberger, 2003.: 31

²⁸Benussi, 2002.: 523-592

²⁹Marković, 2006.: 221

Sv. Polikarpa.³⁰ Znakoviti su i hoteli kojih je do 1913. izgrađeno osam, a od kojih se posebno ističe secesijski hotel Riviera iz 1909. godine.

Od 1851. do 1854. građeno je prvo kazalište *Teatro Nuovo* kojeg je dao podići poduzetnik i mecena Pietro Ciscutti uz čije je ime vezana i izgradnja dijelova grada poput Portarate, Danteovog trga i Kandlerove ulice. Kasnije, 1880. gradi još jedno veće kazalište *Politeama Ciscutti*.³¹ Među ostalim značajnijim građevinama znakovite su zgrada gimnazije s nastavom na njemačkom jeziku izgrađena do 1883., (današnji Arheološki muzej), gradska bolnica izgrađena do 1896, secesijska zgrada ženskog liceja podignuta do 1902. (današnji Filozofski fakultet), te nova moderna natkrivena *Središnja tržnica* izgrađena od željeza i stakla podignuta do 1903. po nacrtima bečkog inženjera L. Nobisa od strane tvrtke J.L. Münz.³²

3.2. Urbana infrastruktura

Za potrebe mornarice na obalnom su rubu nicali gatovi i vezovi za brodove, u mnogim su uvalama izgrađena pristaništa i skladišta za brodske potrebe, a na samoj su obali nicali osmatračnice, svjetionici, lučka svjetla i sve ono što je omogućavalo sigurno uplovljavanje i isplavljanje brodova iz luke. Pored toga, 1866. radi se na hidronavigacijskom uređenju sidrišta i plovnih putova, te izgradnji obrambenog sustava i svih ostalih elemenata nužnih za učvršćenje položaja i obrane.³³

Godine 1871. dioničko društvo Pollak Reiseivitsz & Co. pušta u pogon prvu gradsku plinaru s dnevnim kapacitetom od 5000 kubičnih metara dnevno. Godine 1876. Pula se željeznicom povezuje s pravcem Beč-Trst. Vodovod koji se opskrbljivao na izvoru Karolina (*Aquedotto comunale Francesco Giuseppe I*) je izgrađen 1896., a mogao je isporučiti prosječno 3500 kubičnih metara vode dnevno. Proširivanjem kanalizacije zbog rastućeg broja kuća, voda je postajala sve zagađenijom, pa se kasnije voda počela dovoditi i s izvora Rakitovec čime je osigurano dodatnih 2500 kubičnih metara. Slijedeće godine Ministarstvo željeznica Austrije

---

³⁰Perović, 2010.: 10

³¹Dukovski, 2011.: 124-5

³²Benussi, 2002.: 595-601

³³Perović, 2006.: 97

odobrava inženjeru Rudolfu Urbanitzkom početak radova na izgradnji tramvajske pruge čije je postavljanje započelo 1902. godine. Nova elektrana nabavljena je 1904. godine i tada je prvi javni električni tramvaj pušten u pogon. Sve se više razvija i cestovni promet. Godine 1906. izgrađen je i drugi vodovod koji je isporučivao oko 1000 kubičnih metara vode.³⁴ Svi su ovi zahvati primjer kako militarizacija može pridonijeti razvoju neke sredine, ali u isto vrijeme učiniti njezino gospodarstvo u potpunosti ovisno o njezinoj vojnoj funkciji.³⁵

4. Arhitektura Austrougarske mornarice

S povećanjem broja područnih ustanova i razvojem mornarice i njenih potreba nastajali su i pojedini upravni odjeli: vojni, mobilizacijski, sanitetski, sudski i gospodarsko-administrativni. Pošto se 'grad morao poistovjetiti s mornaricom'³⁶, za te su institucije izgrađeni najreprezentativniji i najmonumentalniji objekti. Oni su podignuti na području prema moru uz podnožje brežuljka gdje je smješten stari grad, nastavljajući uz uvalu gdje je izgrađen industrijski dio uz podnožje Monte Zara prema jugozapadu, formirajući tako liniju u obliku slova S koja prati obalnu liniju, iako nije svugdje direktno vezana uz nju. Jedina građevina koja je smještena na obali je zgrada Vojnog zapovjedništva dok su ostale zgrade udaljenije ili ih od mora dijeli visoki zid koji okružuje brodogradilište. Iako se radi o vrlo monumentalnim građevinama s obzirom na dotadašnju gradnju, niti jedna od njih se ne nalazi na nekoj reprezentativnoj lokaciji. To se možda ne bi moglo reći za zgradu Vojnog zapovjedništva i crkvu, ali i one su usmjerene pogledu s mora i ne nalaze se na području uključenom u društveni život grada. Iako je Pula grad na moru i njezin se glavni trg nalazi relativno blizu obale, društveni život nije bio organiziran oko obale kao što je to kod većine priobalnih gradova. Građani su se uglavnom, kao i danas, okupljali na šetalištu Giardini, trgu Portarata koji je s Forumom, na kojem se odvijala glavna društvenog života, povezan s današnjom ulicom Sergijevaca. Obalni dio uz podnožje arene bio je uređen tako da su na području između građevina (hotela) i obale bili smješteni parkovi na kojima su se ljudi mogli okupljati. Međutim, već obližnje područje rive ispred zgrade Vojnog zapovjedništva bilo je preusko i neprilagođeno za pješački promet s obzirom da je ovdje prolazila pruga koja je vodila prema

³⁴Dukovski, 2011.: 124-128

³⁵Venier, 2012.: 15

³⁶Perović, 2006.: 80

arsenalu. Iako bi se za grad koji se mora poistovjetiti s mornaricom očekivalo da građevine za svoje glavne institucije gradi na znakovitijim mjestima (Forumu ili Trgu Portarati primjerice), njihov smještaj ipak prati logiku njihove funkcije i prilagođava se dotadašnjoj gradnji.

Građevine koje su podignute za potrebe mornarice predstavljaju najvažnije primjere historicističke gradnje u Puli: pojedine građevine konzistentnije prate određeni povijesni stil, dok se kod drugih samo pojedini elementi oslanjaju na njih. Historicizam se u Puli javlja u drukčijem kontekstu nego u ostatku Hrvatske. Za vrijeme Austro-Ugarske vlasti u Istarskim gradovima i dalje prevladavaju karakteristike dotadašnje gradnje i urbanističkog razvoja. Pored toga, svaki se grad smatra posebnom zajednicom zatvorenom prema drugima - kako je to bilo i u antičko doba i u doba Venecije. Jedino Pula od tada više nema ovu karakteristiku. U nju stiže sve veći broj ljudi i ona počinje poprimati srednjoeuropski kozmopolitski duh. Očekivalo bi se stoga za grad koji sve ovo duguje mornarici da će njegov život biti potpuno prožet načinom života kojeg donosi novo doba. Umjesto toga, zahvaljujući nastojanju da se očuva talijanski identitet sredine, komunalni je život Pule išao vlastitim putem.

Tri su velike skupine sudjelovale u etničkom formiranju novog pulskog stanovništva u tom razdoblju: Talijani (većinski pripadnici građanskog sloja), Hrvati/Slaveni (radnici), Austrijanci i drugi (pripadnici mornarice i policije). Talijanski element u većini slučajeva utječe na one aspekte društvenog života u kojima nisu prisutne političke konotacije. Također, to se građansko društvo u ovako kratkom vremenu nije moglo omasoviti, niti je došlo do miješanja među skupinama. Austrijski pripadnici mornarice ne samo da uspijevaju nadvladati posebnost lokalnog stanovništva, nego se osjećaju kao stranci prema pripadnicima mornarice drugih nacionalnosti. To što su društvene grupe unutar sebe čvrsto povezane, a prema vani strogo zatvorene očituje se i u urbanizmu: mornarički objekti nisu nasumično porazbacani po gradu, već zajedno čine cjelinu - zasebnu gradsku četvrt (danas područje centra od podnožja središnjeg gradskog brežuljka, Monte Zaro, Sv. Polikarp, Veruda).³⁷

Tako je Pula tijekom svojeg naglog urbanističkog i arhitektonskog razvitka postala grad podijeljen na stari mediteranski mletački i novi srednjoeuropski austrijsko-njemački dio. To su pojedini talijanski intelektualci vidjeli kao suprotnost talijanskog i austrijskog graditeljskog nasljeđa i načina života, ali i političkog opredjeljenja. Preobrazba Pule probudila je nacionalne osjećaje među talijanskim stanovništvom, pa tako i među opisima samih povjesničara nalazimo na mnoge predrasude u vidu stereotipa kulture života 'kulturnih uljeza'.

---

³⁷Dukovski, 2011.: 139

Talijanski povjesničar Bernardo Benussi ovako opisuje sredinu: donji je grad (romanski/mletački) "pun neočekivanog, nepovezanosti, razigranosti, i veselja, dok je onaj njemački uredan, u njemu vladaju red, mir i njemačka pravilnost"³⁸. Većina Talijana međutim nije vidjela kao uljeze samo Austrijance, već i sve druge, uključujući i Hrvate, koji su se odbili potalijančiti.

Osim nacionalnih podjela, još izraženije bile su ekonomske podjele koje su razdvajale pripadnike mornarice i građanstva od pridošlih radnika koji su najvećim djelom bili Hrvati. Njihov je životni standard bio vrlo nizak, a to je posebice vrijedilo za one koji su živjeli u gradu i nisu imali nikakve posjede izvan njega. Stanarine i ostale potrebe vezane uz uzdržavanje obitelji bile su vrlo visoke (više nego u ostalim dijelovima carstva), dok su nadnice bile vrlo niske - najniže u Istri. Iako je mogućnost ulaska u sistem plaćenog rada dovela do povećanja broja stanovništva grada, industrijalizacija je za to stanovništvo uglavnom značila eksploataciju radne snage (posebice ženske i dječje).³⁹ Oni su na neki način u gradu bili segregirani: radnički stambeni dio se širio prema sjeveru, dok se ekskluzivni stambeni dio namijenjen službenicima mornarice širio prema jugozapadu.

Dakle, pojava historicističke arhitekture, pa i kulture, u ovoj je društveno-političkoj situaciji uvjetovana sasvim drugačijim faktorima nego u ostatku Hrvatske. Nakon sloma Bachova apsolutizma 1859. godine započinje tzv. obnoviteljsko doba čiji su sudionici imali za cilj iznaći praktična rješenja za organizaciju moderne države. Stoga se socijalne nakane njihovog idealističkog preuveličavanja prošlosti nisu krile. One su za cilj imale razvijanje samosvijesti hrvatskih građana pomoću umjetnosti i vjere kako bi se oni mogli održati u neprijateljskoj industrijskoj civilizaciji koja je i na ovim prostorima sve brže napredovala. U tom je duhu i filozofija stilova u arhitekturi bila pomno razrađena - oni su morali odražavati "jedinstvo duha nacije"⁴⁰. Pri tome je nastojanju održanja povijesti naroda na životu Izidor Kršnjavi (predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu) dao poticaj i razradio program za izgradnju mnogih građevina koje će izražavati duh i ambicije naroda u ovoj epohi.⁴¹ Jer potrebno je izgraditi identitet kako bi se moglo politički predstavljati.

38Dukovski, 2011.: 118

39 Dukovski, 2011.: 133

40Maleković, 2000.: 18

41Maleković, 2000.: 21

Nasuprot tome, historicistička arhitektura u Puli nije znatno sudjelovala u izgradnji posebnog identiteta. Beč je kao politički i kulturni centar Monarhije bio mjesto reprezentacije. Pula je bila tek vojnička kolonija i nije bila centar čak ni svoje regije - mnoge su se važne institucije nalazile u ostalim gradovima u Istri, Sloveniji i Friuliu. Oni koji su gradili na periferiji nisu imali potrebu predstavljati se lokalnom stanovništvu, a posebice ne slavenskom kojemu simbolika različitih neostilova ne bi bila čitka (Hrvati su činili manjinu građanskog sloja). Stilovi u kojima su građene te građevine uglavnom su tek rezultat slijeđenja tradicije/mode u arhitekturi, a ne slijeđenja teorije stila nekog socijalno-političkog programa. Pripadnici mornarice generalno nisu razvili značajniju umjetničku kulturu u Puli. Puno su više, u skladu s potrebama, bile razvijene znanstvene institucije i institucije za discipliniranje⁴² pripadnika mornarice, ali i lokalnog stanovništva koje se trebalo prilagoditi novoj društveno-političkoj situaciji. S druge strane, karakteristike koje historicistička arhitektura u Puli dijeli s takvom arhitekturom u ostatku Hrvatske jest, prvo – primanje utjecaja kako srednjoeuropsko-alpskog, tako i mediteranskog područja i, drugo – prisutnost mnogih divergentnih stilskih tendencija (*Rundbogenstil*, klasicizam, neobarok, neobizant itd.) zbog čega se i tu može govoriti o svojevrsnom stilskom pluralizmu.

4.1. Mornarička vojarna

Godine 1856. završena je mornarička vojarna (k.u.k. Marinekaserne) na mjestu gdje je prije postojao samostan Sv. Teodora iznad bulevara koji je formiran uz visoke zidine arsenala (Sl.3., Sl.4.). Gradnja je započela još u listopadu 1851., nakon isplate vlasnika otkupljenog zemljišta. Projekt je vodio Wictor Domaszewsky. Kasarna je, kao i zgrada bolnice, admiraliteta, raznih skladišta i objekata vezanih uz arsenal, nastala po prijedlogu Karla Moeringa⁴³, tada još bojnika i zapovjednika inženjerske bojne.⁴⁴ Građevina je imala

---

42Institucije poput suda, zatvora vojarna, vojnog zapovjedništva.

43Spominje se i kao Möring (1810.-1870.). Bio je feldmaršal austrijske vojske, diplomat i publicist. Diplomirao je 1829. godine na Tehničkoj akademiji u Beču. Zapošljava se u vojsci i radi na izgradnji vojnih objekata u Trstu, Beču, Veneciji, Splitu i Puli. S vojnom gradnjom se upoznao na putovanjima zapadnom Europom i Sjevernom Amerikom.

44Dukovski, 2011.: 119-120

jednostavan četverokutan tlocrt, ali je on izgubljen rušenjem južnog ugla prilikom bombardiranja grada u Drugom svjetskom ratu.

Glavno pročelje sastoji se od čak trinaest prozorskih osi kroz zonu prizemlja i tri kata. Pročelje je jednostavno: prikriveno je žbukom i artikulirano pilastrima u rustici koji uokviruju tri centralne prozorske zone i dvije krajnje bočne s obje strane. Prizemlje je prekriveno rustikom, prva dva kata odvojena su od trećeg s jednostavnim frizom, ispod završnog vijenca nalaze se male šiljate viseće arkade u kojima su na svakoj prozorskoj zoni perforirane trifore (Sl.5.). Iznad završnog vijenca nalazi se krunište i male četverokutne kule s kruništem koje se nastavljaju iz svakog drugog pilastra. Svi su prozori na pročelju oblikovani kao jednostavne bifore s šiljatim gotičkim lukovima. Pojedini otvori za vrata u prizemlju dodatno su dekorirani reljefno oblikovanom lunetom sa stiliziranim cvjetnim motivom (Sl.6.). Između dvije središnje kule nalazi se ploča s natpisom Franciscus Iosephus I / Austriae Imperator / MDCCCLVI. Ispod nje se nalazi kružni otvor za prozor, jedini takav na građevini.

Stil u kojemu je građevina izgrađena je romantičarski Rundbogenstil, tzv. stil polukružnog luka. Ovu njegovu varijantu karakterizira mješavina elemenata romanike i gotike, te utjecaj specifične srednjovjekovne fortifikacijske arhitekture sjeverne Italije, zbog čega se u talijanskoj povijesti umjetnosti naziva *stile castelato* ili *gotico quadrato*. Bezbrojne su građevine u tom stilu izgrađene tijekom 40-ih i 50-ih godina 19. stoljeća u Monarhiji, a najrašireniji je bio upravo pri podizanju vojnih građevina. To se najvjerojatnije može pripisati utjecaju troje velikih kompleksa vojarni podignutih u Beču u prvoj polovici 50-ih godina 19. stoljeća: Roseaurova kasarna, kasarna Franje Josipa I, te arsenal čija se zgrada Vojno-povijesnog muzeja (Theophil Hansen, 1849.-1856.) ističe kao važan prototip ovog *Rundbogenstila*. Naravno, pojedini elementi ovakve arhitekture, poput težnje za upotrebom fasadne opeke i kamena pri gradnji, te bogata dekorativnost pročelja, zbog njihove skupoće u Puli nisu primijenjeni. Tu se zadržava tradicija žbukanih pročelja s dodavanjem kamenih dekorativnih elemenata. Ovakva arhitektura se može usporediti i s pojedinim primjerima gradnje u ostatku hrvatske. Primjerice, kuća pobočnika u Bjelovaru arhitekta Franje Kleina podignuta između 1855. i 1859. godine,⁴⁵ ima završni dio središnjeg djela pročelja oblikovano vrlo slično kao isti dio na pulskoj kasarni: iznad vijenca se nalazi prozorski otvor iznad kojeg

---

⁴⁵Damjanović, 2009.: 69-71

se nalazi kružni oblik (na kasarni je to također prozor), iznad kojeg slijede viseće arkade sa završnog vijenca na kojem se nalazi ploča flankirana kulicama s kruništima.⁴⁶

Zgradu danas koristi uprava brodogradilišta Uljanik.

4.2. Mornarička bolnica

Godine 1861. izgrađeni su mnogi obrambeni objekti, palača glavnog stožera, te zgrada velike mornaričke bolnice, čije je izgradnja započela još 1856. na parceli od 3.5 hektara. Nova je bolnica (K. u k. Marinespital) bila prijeko potrebna radi pružanja preventivne i kurativne zdravstvene skrbi velikom broju mornara i radnika iz arsenala i brodogradilišta. Pula je stoga još u 1850-ima postala središte lučke zdravstvene komisije.

Prvotno je izgradnja bila planirana na otoku Uljanik. Arhitekt građevine je Karl Moering, a tehnički inženjer Wictor Domaszewsky nadzirao je građevinske radove. U bolnici je bilo predviđeno oko 500 "formacijskih" kreveta koji bi bili dostatni za medicinsko zbrinjavanje vojske od 5.000 do 10.000 ljudi.⁴⁷ Na tadašnjim planovima grada se vidi da je to tlocrtno jednostavna trokrilna zgrada (Sl.7.) s nekoliko manjih pomoćnih objekata. Građevina se sastoji od prizemlja i dva kata što je odista monumentalno s obzirom na prostor koji ju je okruživao i koji je bio potpuno neizgrađen. Sama je zgrada izgrađena pod utjecajem bečkog romantičarskog *Rundbogenstila*, kao i mornarička vojarna ili Vojno-pomorska akademija u Rijeci.

Osnovno ustrojstvo pročelja vrlo je slično rješenjima primijenjenim na kasarni. Glavno se pročelje (Sl.8., Sl.9.) sastoji od središnjeg blago istaknutog dijela s jednostavnim portalom i tri prozorske osi, te bočnih zona s pet prozorskih osi. Prizemna zona započinje s niskim dijelom u rustici na kojeg se nastavljaju kamene jednostavno oblikovane polukružne bifore. Ta je zona odijeljena od gornjih zona jednostavnim kamenim frizom. Prozorski otvori na prvom katu su jednako oblikovani, ali su dodatno naglašeni dekoracijom od terakote koja se sastoji od manjih kvadratičnih perforiranih ploča ispod oba otvora bifore, te polukružne dekoracije koja objedinjuje dva otvora i koja se sastoji od kružnog ornamenta i rebraste trake na vrhu čijeg se luka nalazi mali šiljati ornament (Sl.10.). Elementi od terakote su vjerojatno

---

46

47Krizmanić, 2005.: 138

proizvođeni serijski. Slično oblikovane prozore nalazimo primjerice i na današnjoj zgradi Sveučilišta u Zagrebu (građena od 1859. do 1882. i izvorno također zamišljena kao bolnica) arhitekta Ludwiga Zettla⁴⁸, te na glavnom pročelju evangeličke crkve u Beču arhitekata Christiana Ludwiga Förstera i Theophila Hansena iz 1849. godine. U ravnini s tim dekorativnim šiljkom, na jednostavno oblikovanoj fasadi od žbuke nalaze se mali kružni ornamenti, po dva između svake bifore. Isti se motiv javlja iznad bifora na gornjem katu čija je dekoracija puno jednostavnija i sastoji se od rebraste trake koja prati oblik oba otvora. Pročelje završava s vijencem s malim visećim lukovima. Na njega se u središnjoj zoni nastavlja dekorativno krunište i ploča s velim natpisom godine izgradnje u rimskim znamenkama. Uglovi zgrade i uglovi središnje zone istaknuti su polustupovima heksagonalnog presjeka koji se završavaju s malim kulama s kruništem, što građevini daje karakter fortifikacijske arhitekture. Slično oblikovane vijence i kruništa nalazimo i na građevinama u sklopu arsenala te u riječkoj industrijskoj zoni. Oni se mogu usporediti s motivima koji se javljaju na značajnim primjerima Rundbogenstila u Monarhiji: ulaznoj zgradi u kompleksu arsenala u Beču arhitekata Van der Nülla i Siccardsburga, zgradi arsenala austrijskog Lloyd a u Trstu arhitekta Hansa Christiana Hansena, Invalidskoj kući u Lvovu Theophila Hansena, te dvorcu nadvojvode Ferdinanda Maximiliana Miramare kod Trsta arhitekta Carla Junkera - završenom godinu dana ranije.

Građevina se koristila kao vojna bolnica kroz cijelu svoju povijest, a u 1990-ima ju je Ministarstvo obrane Republike Hrvatske dodijelilo Medicinskom centru Pula. Godine 2000. neki su od odjela Opće bolnice preseljeni u ovu zgradu poradi čega je na njoj izvedeno više građevinskih intervencija.

4.3. Zgrada Vojnog zapovjedništva

Do početka šezdesetih godina Pula je postala sjedište zapovjedništva utvrda, lučkog admiraliteta, područnog zapovjedništva, inženjerske uprave i drugih visokih vojnih ureda. Godine 1861. izgrađena je zgrada Vojnog zapovjedništva, (tzv. palača glavnog stožera) (Sl.6.), u koju je smješteno zapovjedništvo utvrda te uredi vojske i inženjerije.⁴⁹

48Za zgradu Sveučilišta u Zagrebu konzultirati knjigu: Knežević, Snješka (ur.) (2010.): Zgrada Sveučilišta u Zagrebu: postojanost i mijene, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb

49Benussi, 2002.: 554

Podaci o autoru projekta se ne spominju u izvorima. Radi se o klasicističkoj građevini pozamašnih proporcija koju je nažalost teško sagledati u cijelosti s kopna pošto je smještena nedaleko od ruba rive (Sl.11, Sl.12.). Glavno se pročelje (Sl.13.) sastoji od čak 29 prozorskih osi koje se protežu kroz prizemlje i dva kata. Dio s tri krajnje prozorske osi s obje strane pročelja rizalitno je istaknut. Središnji rizalit (Sl.14.) s pet prozorskih osi još više izlazi u prostor: prizemna zona gdje se nalazi ulaz rastvorena je arkadama, na nju se nastavlja terasa na prvom katu na koju je postavljeno šest monumentalna stupova jonskog reda koji pridržavaju timpan položen na arhitravnoj gredi ispunjen skulpturama u dubokom kamenom reljefu (Sl.15.). Rubovi timpana oblikovani su klasicističkim dekorativnim repertoarom: zupci, kymation, reljefno ukrašene konzole. Skulpturna grupa alegorijskih likova isklesana je u kamenim blokovima po segmentima (Sl.16.). Centralna figura mogla bi predstavljati vrlinu Snage (Fortitudo), skupina s njene desne strane plovidbu, a skupina s lijeve rat. Pored kamene, na pročelju se nalazi i dekorativna plastika od terakote i žbuke. Dekorativni elementi od terakote nalaze se na podgledu krovnog vijenca – naizmjenični ritam rozeta i ukrasnih konzola i frizovi kymationa, te na zoni oko prozora na prvom katu - glave ratnika u natprozornicima (Sl.17.) i trofeji u parapetima. Vapnenom žbukom izveden je profilirani krovni vijenac na krilima objekta koji se nadovezuje na kameni vijenac na središnjem rizalitu.

U bečkom Ratnom arhivu (Kriegsarchiv) očuvani su brojni tlocrti i crteži raznih arhitektonskih elemenata zgrade s kraja 19. i početka 20. stoljeća (Sl.18.). Na njima se vidi kako se radi o građevini jednostavnog, simetričnog tlocrta koji se ponavlja na svim katovima s manjim modifikacijama. Ulazni prostor se sastoji od veće dvorane s po dvije manje prostorije s obje strane. Iz nje se ostvaruje komunikacija sa stražnjim dvorištem, stubištima s bočnih strana, te hodnicima koji vode u prostorije koje su gotovo simetrično raspoređene u oba krila građevine. Hodnici se nalaze uzduž začelja zgrade i iz njih se ulazi u red od pet manjih prostorija koje vode do reda od četiri veće prostorije uzduž glavnog pročelja. Iz tih prostorija, kao i s hodnika, moguće je ući u četiri velike prostorije na krajevima zgrade koji se očituju u rizalitno istaknutim dijelovima pročelja. Na prvom i drugom katu se iznad ulaznog prostora nalaze reprezentativne dvorane, od kojih je ona na drugom katu kasnije pregrađivana.

U toj su dvorani nedavnim sondiranjem otkriveni fragmenti dekorativnih oslika. Na zidovima i stropu, ispod manje vrijednih naknadnih slojeva, otkriveni su u fragmenti dekorativnog oslika izvedenog *a secco* tehnikama šabloniranja i liniranja koji je najvjerojatnije prikazivao arhitektonske motive. Neposredno ispod ovog sloja nalazi se originalni sloj koji obuhvaća dekorativni program sastavljen od štukatura i ukrasnih naliča. Štukature su manjim dijelom

bile polikromirane, a većim dijelom pozlaćene listićima šlag metala (Sl.19.). Izvorni ukrasni naliči u vidu marmorizacija u smeđim tonovima i sfumaturama ljubičastih tonova izvedeni su u *fresco* tehnici. Dekoracija velike dvorane na drugom katu, prema likovnim i stratigrafskim karakteristikama, odgovaraju dekorativnom programu dvorane na prvom katu. Pošto je dvorana kasnije pregrađivana na manje prostorije, od oslika su ostali samo skromni ostaci dva slikana sloja (mlađi izveden *a secco* i stariji, originalni, *a fresco*) u duhu *fin de siècle-a*.⁵⁰

Zgrada je više od 100 godina služila kao zapovjedno mjesto za vojske koje su prolazile kroz Pulu. U njoj se danas nalazi sjedište župana Istarske županije.⁵¹

Na zgradu Zapovjedništva se, s desne strane pročelja, nadovezuje zanimljivo pročelja zgrade nekadašnjeg talijanskog akcijskog društva „Pro concordia“. Radi se o jednokatnici s visokim prizemljem i potkrovljem, izgrađenoj 1877. godine u stilu kasne renesanse (Sl.20.).⁵²

4.4. Mornarički kasino

Početkom svibnja godine 1872. otvoren je Mornarički kasino (*Marine-casino*). Još 1865. stvoren je odbor za osnivanje tog društva, no kasino je osnovan tek 1870. kada je svečano položen kamen temeljac za njegovu zgradu čiji je pokrovitelj bio i car Franjo Josip I. To je za Pulu bio događaj po kulturnom značaju ekvivalentan otvaranju kazališta. Osoba koja je stajala iza tog projekta bila je viceadmiral Wilhelm von Tegetthoff. Kasino je postao centar društvenog okupljanja vojne elite i visokih časnika među kojima je bio i veliki broj pripadnika plemstva koji su uglavnom bili i predsjednici kluba. Klub je osnovan s ciljem njegovanja društvenosti pripadnika elite i podupiranja pomorskih i vojno-znanstvenih nastojanja. Članovi su dakle bili časnici, činovnici i kadeti mornarice i drugih rodova vojske koji su dobrovoljno pristupali klubu. U pravilniku je postojao članak po kojem su i civili mogli biti primljeni u klub glasovanjem svih članova društva, no to se nije događalo jer se radilo o izrazito

---

50URL: <http://ars-restauro.hr/izvjesca/pula-zapovjednistvo.pdf> - [25.03. 2014.]

51Dukovski, 2011.: 114

52Perović, 2010.: 57

ekskluzivnom društvu. Ipak, bilo je to najbrojnije društvo u Puli i u prvoj godini djelovanja brojilo je 305 članova, 1886. godine 831, a 1903. 1882 člana.⁵³

Po fotografijama iz tog razdoblja vidi se da je starija građevina bila monumentalna jednokatnica okružena parkom (Sl.21.). Glavno pročelje vertikalno je izduženo s dva rizalitno istaknuta dijela s obje vanjske strane između kojeg se formira ulazni prostor i terasa na prvom katu. Završni je vijenac na sredini formirao polukružni prostor u kojem se nalazio sat. Dekorativni elementi na pročelju su natprozornici, dekorativni friz ispod vijenca i akroteriji na timpanu. Unutrašnjost je bila uređena po uzoru na slične engleske klubove (Sl.22.).

Zemljište je otkupljeno od građevinskog poduzetnika Pietra Ciscuttia koji i gradi prvu zgradu kasina prema projektu minhenskog arhitekta Friedricha Adama. Građevina se nalazila relativno blizu zidova arsenala u uvali između središnjeg gradskog brežuljka i Monte Zara. Zgrada je jednom bila poplavljena uslijed nezgode u arsenalu. Također, uskoro je postala premala zbog prevelikog broja članova i posjetitelja, pa je srušena 1910. godine i od nje nam ostaje tek nekoliko fotografija glavnog pročelja i interijera.

Godine 1913. na istom je mjestu podignuta nova građevina od 15 000 metara kvadratnih (Sl.23.). Projektirao ju je bečki arhitekt Ludwig Baumann⁵⁴, a financirana je sredstvima članova kluba. Građevina se sastoji od prizemlja, visokog partera i dva kata. Prizemlje je bilo infrastrukturni prostor, visoki parter se koristio kao plesna i koncertna dvorana s pozornicom i trostranim balkonom, te izlazom na terasu i vrt koji su se koristili za masovna okupljanja i zabave. Do njega je vodio glavni hall, zvan i 'Zimski vrt', s dvostrukim kaneliranim dorskim stupovima prislonjenim na stakleni strop. Na prvom su katu bile prostorije za znanstveni rad, knjižnica s dvije čitaonice, a na drugom katu su bili uredi, te ljeti restoran i kavana s izlazom na terasu (Sl.24., Sl.25.).⁵⁵

Stilski, novi casino još uvijek je historicistička, odnosno neorenesansna građevina i pripada skupini posljednjih arhitektonskih ostvarenja toga stila u Puli. Okružen je parkom oko kojeg prolaze prometnice sa sve četiri strane pa je moguće sagledati sva pročelja. Glavno pročelje je

---

⁵³Dobrić, 2005.: 209-210

⁵⁴Baumann je međustalom projektirao i monumentalnu neobaroknu zgradu Ministarstva rata u Beču koja je podignuta 1913. godine – URL: <http://www.architektenlexikon.at/de/26.htm> [2.3.2014.]

⁵⁵Winkler, 1999.: 62

horizontalno izduženo, ima prizemlje i dva kata s jedanaest prozorskih osi. Krajnji dijelovi su blago rizalitno istaknuti i na njima se prozorski otvori umnožavaju: u prizemlju se nalazi jedan prozorski otvor, na prvom katu je bifora, a na drugom katu je plitka lođa s četiri korintska stupa koji stvaraju dojam trifore. Središnji dio s tri prozorske zone također je rizalitno istaknut i sadrži ulazni trijem koji stvara terasu na prvom katu (Sl.26.). Prizemna zona prekrivena je rustikom uključujući i dorske stupove na trijemu. Prozorski su otvori jednostavno oblikovani i polukružno zaključeni. Na prvom katu su prozori također polukružno zaključeni, ali su prozorski okviri puno bogatije oblikovani. Prozorski otvori na drugom katu imaju također oblikovane okvire, ali su ravno zaključeni. Cijela fasada sadrži mnoštvo dekorativnih elemenata u kamenu, poput balustrada, tordiranih stupića, klasicizirajućih frizova i sl. Isti su elementi korišteni na ostalim fasadama. Začelje ima veliku terasu s balustradom u prizemlju koja se otvara prema vrtu (Sl.27.). Središnji dio s pet prozorskih zona sastoji se samo od prizemlja i jednog kata, ali su otvori veći. Krajnje istaknuti dijelovi na drugom katu sadrže velike lođe s motivom dvostrukih stupova (Sl.28.). Bočna pročelja su jednostavnije raščlanjena, ali se na njima ističe oblikovanje balkona (Sl.29.).

Zgrada je služila za druženja, glazbene i kazališne izvedbe (među ostalom i izvedbe amaterskog kazališta članova kluba), plesne zabave za odrasle i djecu, filmske projekcije, te znanstvena predavanja.⁵⁶ Za iste i slične manifestacije se zgrada, poznata kao Dom hrvatskih branitelja, koristi i danas.

Mornarički kasino okružen je i drugim reprezentativnim zgradama iz tog razdoblja poput Vile Monai (Sl.30.) i zgrade Jaschi.⁵⁷

4.5. Mornarička crkva Gospa od mora

Admiral Maximilian Daublebsky smatrao je kako je Puli kao glavnoj morskoj bazi carstva potreban sakralni objekt u kojemu bi se mogle odvijati vjerske i vojne svečanosti i koji bi bio u potpunoj mjerodavnosti Mornarice - dakle izvan ingerencije biskupa iz Poreča pod čijom je

---

⁵⁶Perović, 2010.: 211

⁵⁷Preko puta glavnog pročelja kasina (na prostoru na kojem se danas nalazi zgrada centralne pošte) nalazila se i monumentalna palača nadvojvode Karla Stefana (Sl.31.) čija je izgradnja dovršena 1892. godine. Antonio Rubbi smatra kako je ona, zajedno s kasinom i vilom Monai (dovršena 1877.) činila arhitektonski triptih jedinstvene mikrourbane vrijednosti. – Rubbi, 1996: 7

crkvenom upravom bila Pula. Daublebsky je dobio osobni pristanak i novčanu potporu za svoj projekt od cara Franje Josipa I. koji je pratio i tijekom gradnje. Dana 28. lipnja 1891. povodom 25. obljetnice pobjede pod Visom (bitka u kojoj je sudjelovao upravo Daublebsky kao zapovjednik admiralskog broda "Nadvojvoda Ferdinand Maksimilijan") i 43. godišnjice od krunjenja cara, te u spomen potopljenim mornarima i brodovima, položen je kamen temeljac za crkvu Muttergottes vom Meer (Gospa od mora, Madonna del Mare). Događaju je prisustvovao sam car Franjo Josip I. koji je položio pergamen sa svečanim tekstom. Sedam godina kasnije, 2. prosinca 1898. povodom svoje pedesete godišnjice krunjenja, car je ponovo stigao u Pulu kako bi inaugurirao crkvu za koju je izdvojio 100 000 kruna. Projekt za crkvu tada još nije bio u potpunosti realiziran, a tako će i ostati. Vjerska služba za pripadnike mornarice i ostatka oružanih snaga bila je ranije organizirana na brodovima i u vojarnama, a nakon izgradnje crkve sve su se značajne vojne i vjerske svečanosti održavale u njoj uz redovito prisustvo najvažnijih vojnih, vjerskih i gradskih velikodostojnika. Prilikom obreda jedan bi naoružani mornarički odred odavao počast, umjesto ministranata oltar su služila dvojica mornara, a obred vojnog kapelana završavao bi se Mornarevom molitvom. Crkva je ujedno bila i župna crkva četvrti Sv. Polikarp, pa se u njoj sakupljalo i lokalno stanovništvo.⁵⁸

Prvi projekt za crkvu izradio je arhitekt Friedrich von Schmidt godine 1890., nekoliko mjeseci prije smrti. Projekt su, uz nekoliko izmjena dovršili njegovi učenici Victor Luntz i Natale Tomassi.⁵⁹ Tomassi, arhitekt iz Trenta, završni je projektant svetišta i autor bogate dekoracije građevine. Autor je mnogih građevina s područja Trenta, Tirola i Istre, među kojima se ističu Ferdinandeum i Središnja pošta u Innsbrucku, gorička kasarna, tadašnja Pulska gimnazija (današnji Arheološki muzej), Veliko sjemenište u Trentu, nekoliko crkvi s tog područja itd. Bavio se i restauratorskom djelatnošću, pa je među ostalom radio i na Eufrazijevoj bazilici u Poreču. Među manje značajnijim ostvarenjima, u ovom je kontekstu zanimljiva crkva u talijanskom mjestu Baselga di Pine koja je po svojem rješenju (Sl.32., Sl.33.) vrlo slična Gospi od mora (Sl.34.).⁶⁰ Datum njene izgradnje je nedostupan, ali može se pretpostaviti kako je nastala kasnije pod utjecajem ovog velebnog projekta.

---

⁵⁸Perović, 2010.: 260-262

⁵⁹Damjanović, 2012.: 38

⁶⁰<http://www.mezzolombardoantica.it/artisti-trentini-in-cartolina-5/img435?g3sid=ntbqcku3m9v8bnremsbgsjlv13> - [31.7.2014.]

Od planiranog crkvenog kompleksa realizirana je crkva, zvonik i monumentalno stepenište koje započinje nasuprot brodogradilišnim zidinama i vodi do brdašca na kojem je smještena sama građevina (Sl.35., Sl.36.). Također, svi dekorativni detalji izrađeni su tek do 1903. godine. Građevina je izgrađena u neo-romaničkom/neo-bizantskom stilu. Dugačka je 30.50, a široka 19,90 metara, a desno od njenog pročelja se nalazi četvrtasti zvonik visok 30 metara (Sl.37.). Zvonik ima pet zvona, a otvara se u donjoj zoni triforama, a u gornjoj kvadriforama. Na vrhu se nalazi brončana skulptura anđela, djelo kipara Raffaetta⁶¹ iz Trenta.⁶²

Crkva ima longitudinalni tlocrt s transeptom i polukružnom apsidom. U desnom krilu transepta se nalazi svetohranište, a u lijevom sakristija. Oba krila imaju nadsvodeni portal sa stražnje strane. Glavno pročelje (Sl.38.) odražava trobrodnu raspodjelu interijera s povišenim glavnim brodom. Središnji dio pročelja rizalitno je istaknut, iznad portala se nalazi red niša sa skulpturama svetaca, red istovjetno arkadno rastvorene zone s tri tranzene i dva polja s mozaicima, te završni zabatni dio s okulom i akroterijem u obliku anđela s obje strane (Sl.39.). Portal, kojeg je izveo poduzetnik Domenico Dorligo⁶³, nadsvodjen je i počiva na dva dvostruka stupa koja niču iz dva zmajolika lava i imaju mornarski ili tzv. Samsonov uzao na sredini (Sl.40.). Luneta je uokvirena oslikanom profilacijom, a u njoj se nalazi mozaik s prikazom Bogorodice s djetetom i anđelima (Sl.41.). Svod ulaza je kasetiran i ukrašen ornamentalnim cvjetnim motivima u kasetama. Ulaz ima zabatni završetak s visećim arkadicama kakve se nalaze i na vrhu pročelja. Red niša iznad portala sadrži skulpture svetaca, s lijeva na desno: Sv. Polikarp (rad kipara Lewadowskog), Sv. Josip (kipar Gruber), Sv. Barbara (kiparica Tries), Sv. Andrija (kipar Leisek), Sv. Nikola biskup (kipar Grunhut⁶⁴).⁶⁵ Skulpture su dopremljene iz Češke 1903. godine. Iznad njih prozore flankiraju mozaici s likovima Sv. Franje i Sv. Elizabete. Ta je zona iznad portala uokvirena pilastrima s osam malih dekorativnih reljefa. Bočne strane pročelja sadrže svaka po jednu tranzenu i pilastre s

---

61Ime kipara se ne spominje u izvoru - Načinović, D. (1991.), Gospa od mora, Župni ured Gospe od Mora, Pula

62Načinović, 1991.: 10-15

63Maleković, 2000.: 124

64Imena navedenih kipara su nepoznata.

65Načinović, 1991.: 17-22

reljefima i plitkim nišama, vjerojatno predviđenim za mozaike. Sve su fasade povezane uzorkom od horizontalnih traka od bijelog brionskog kamena i crvenog mramora iz Oprtlja i Brtonigle. Vanjska pročelja transepta sadrže zanimljivu dekoraciju u vidu friza s nizom kamenih glavica (Sl.42.): na južnoj stani transepta prikazani su likovi Krista i apostola, a na sjevernoj starozavjetni likovi. Portali na začelju riješeni su vrlo slično kao i glavni portal (Sl.43.).

Unutrašnjost je puno skromnije uređena. Osvijetljena je s dvanaest prozora na bočnim stranama, te prozorima na pročelju (Sl.44.) i apsidi (Sl.45.). Brodovi su razdijeljeni arkadama. Kapiteli stupova i unutarnja strana lukova dekorirani su ranokršćanskim motivima. Između kapitela se nalaze medaljoni (Sl.46.). Pored prvog kapitela do svetišta, s desne strane, na medaljonu se nalazi reljef s profilom arhitekta Tomassia. Na zidu lijevog broda se nalazi spomen ploča caru Franji Josipu I., a malo dalje uklesan je spomenik poginulim članovima posade fregate Njegovog Veličanstva "Radetzky" koja je stradala 1869. godine. Iznad sakristije bile su smještene orgulje s 21 cijevi - vjerojatno izrađene u nekoj bečkoj orguljarskoj tvrci. Uništene su tijekom poratnog pustošenja između 1948. i 1965. godine. U crkvi se nalazi i kript a Maksimilijana Daublebskog koji je umro u Beču 1897. i čije je tijelo predano pulskom mornaričkom groblju prije dovršenja crkve i kripe. Na trijumfalnom luku se nalazi mozaik s prikazom Posljednjeg suda koji je dovršen tek 1913. godine. U apsidi, iznad prozora, nalazi se mozaik s prikazom Bogorodice kao Kraljice mora okružene svecima (Sl.47.). Ispod njih je prikazano more s dva broda i brdašcem na kojem se nalazi ova crkva. Mozaik je zanimljiv jer prikazuje kompleks crkve kako bi izgledao da je projekt izveden u cijelosti. Ispred zvonika nalazila bi se još jedna manja građevina, vjerojatno kapela, s apsidom. Transept bi više izlazio u prostor ili bi to bila jedna manja dodatna građevina s desne strane crkve u ravnini s njim. S druge strane crkve nalazila bi se uska građevina rastvorena arkadama, također možebitno povezana s crkvom s kojom bi tvorila neku vrstu klaustera. Ispod crkve na mozaiku je potpisan Tomassi.

U crkvi se nalazi i nekoliko umjetničkih predmeta iz kasnijeg razdoblja, poput skulpture Krista radnika (djelo kipara Aquilina Batildia, dar lombardijskog hodočasnika iz 1968.), slika Sv. Obitelji djelo pulskog slikara Alfreda Peruška itd.⁶⁶

Izbor neoromanike s elementima neobizanta kao stila pulske crkve neobičan je u kontekstu opusa Friedricha von Schmida, koji je svoje najmonumentalnija zdanja projektirao ponajviše

---

⁶⁶Načinović, 1991.: 23-29

u neogotičkom stilu. Pitanje je da li je povijest regije u kojoj je ona građena utjecala na taj izbor. Istra je bila djelom Bizantskog carstva od kraja 5. do sredine 8. stoljeća po. Kr. kada je između ostaloga sagrađena Eufrazijeva bazilika. Ono što se s velikom sigurnošću može pretpostaviti da su neki elementi u interijeru nadahnuti detaljima iz bazilike, pošto je Tomassi na njoj obavljao restauratorske radove. S druge strane, neki od motiva podsjećaju na poznate elemente s građevina iz drugih krajeva Hrvatske. Primjerice friz s reljefnim glavicama podsjeća na friz Jurja Dalmatinca s Šibenske katedrale Sv. Jakova. Pitanje je da li je detalj odista preuzet odande i da li kao takav ima neku simboličnu funkciju koja se referira na kulturno-političku situaciju Istre s obzirom na ostatak Hrvatske odnosno cijele istočne obale Jadrana.⁶⁷ Također, zanimljivo bi bilo znati koliko su dvojica učenika intervenirali u originalni Schmidtov projekt.

4.6. Mornarički sud

Na poticaj admirala Maximiliana Daublebskog početkom 20. stoljeća izgrađeni su mornarički sud i zatvor (Sl.48.). Nova je institucija trebala obuhvaćati sudske okruge Pulu, Vodnjan, Labin, Lošinj, Cres i Krk, koji su do tada pripadali sudu u Rovinju. Taj su potez vlade istarski Talijani doživjeli kao snažan udarac lokalnoj autonomiji iako je grad i dalje ostao sjedište suda samo sa smanjenim područjem jurisdikcije. Gradsko poglavarstvo je na sjednici 9. listopada 1911. godine izglasalo svotu od 15 000 kruna kojom je trebala biti izgrađena prikladna zgrada. Također, kako bi se pospješilo ostvarenje ovog projekta koji bi bio od koristi za Pulu, posebno se izaslanstvo uputilo u Beč. Ministarstvo u Beču je uvidjelo potrebu osnivanja tog suda, pa je Ministar bio spreman osobno zastupati projekt kod cara, ako bi došlo do kakvih poteškoća u njegovu ostvarivanju. Međutim, 6. studenog gradskom je poglavarstvu stiglo pismo hrvatskog zastupnika don Spinčića⁶⁸ u kojem je on obznanio kako je slavenska manjina spremna razmatrati pitanje suda samo na sjednici sabora, kako je bilo odlučeno na jednom njihovom taboru. Ministar pravosuđa odlučio je ignorirati prigovore i projekt suda u Puli je realiziran.⁶⁹

67U pojedinim se svojim projektima s područja Hrvatske Schmidt oslanja i na specifičnu narodnu umjetničku tradiciju, vođen kulturnom politikom buđenja nacionalne svijesti svojeg glavnog naručitelja, đakovačkog biskupa Josipa Jurja Strossmayera. - Damjanović, 2009.: 331-33

68U izvoru se ne spominje puno ime.

Arhitekt građevine i točna godina završetka radova su nepoznati. Radi se o monumentalnoj građevini podignutoj na još neizgrađenom području jugozapadno od Monte Zara prema Verudi. Glavno pročelje u neobaroknom stilu ima čak petnaest prozorskih osi kroz zone visokog prizemlja, jednog kata i atike. Središnji rizalitno istaknuti dio s tri prozorske osi je dodatno povišen i sadrži tri okula, a završava se zanimljivo oblikovanim timpanom (Sl.49.). Ista zavijena forma se ponavlja na natprozornicima triju prozora koji su smješteni na dekorativne balustrade između četiri korintska pilastra. Taj se tip natprozornika pojavljuje samo na ovim prozorima. Prozori koji su polukružno zaključeni na bočnim rizalitima (Sl.50.) i bočnim fasadama (Sl.51.) imaju šiljate natprozornike. Ovi se tipovi natprozornika javljaju po prvi put u arhitekturi baroknog arhitekta Lucasa von Hildenbrandta⁷⁰. Svi su drugi otvori jednostavno oblikovani, ali je fasada u prizemlju dinamizirana stiliziranom rustikom, a na katu vrlo plitkim pilastrima koji uokviruju polja oko prozorskih otvora. Danas je zgrada oličena s dvjema bojama – bijelom i svijetlo sivom, no po fotografijama je teško ustanoviti da li je takva bila i u početku.

Iza zgrade suda se nalazi zatvor gotovo dvostruko većih dimenzija. Obje građevina i danas imaju istu funkciju.

4.7. Ostale zgrade

Za razne potrebe mornarice u Puli je sagrađeno još nekoliko manje reprezentativnih građevina. Među njima se najviše ističu zgrada Hidrografskog zavoda i zgrada Lučkog admiraliteta.

Lučki admiralitet bio je smješten u omanjoj zgradi sve do 1910. kad je za njega izgrađen impozantni objekt na samoj obali istočnog djela zaljeva u središtu arsenala.⁷¹ Još 1852. izrađen je projekt za reprezentativnu neogotičku četverokatnicu, ali se od njega odustalo.⁷² Realizirana građevina je jednostavna dvokatnica s visokim prizemljem (Sl.52., Sl.53.).

⁶⁹Benussi, 2002.: 633-34

⁷⁰Primjerice na palačama Starhemberg-Schönburg, Auersperg i Kinsky u Beču

⁷¹Perović, 2006.: 117

⁷²Marković, 2006.: 221

Prizemlje je prekriveno rustikom, ima po jedan portal (Sl.54.) s obje strane središnjeg rizalita, a natprozornici u istoj zoni su ukrašeni sidrima i mjestimice Neptunovim glavama (Sl.55., Sl.56.). Drugi kat je u potpunosti dovršen tek za vrijeme Jugoslavije, ali točna godina završetka nije poznata.⁷³

Godine 1869. Lučki je admiralitet osnovao Hidrografski zavod. Njegova je zadaća bila određivanje točnog vremena, kontroliranje i zaliha nautičkih instrumenata, objavljivanje promjena na moru i oznakama obala, obavljanje ispravaka pomorskih karata, davanje uputa za plovidbu, meteorološka promatranja sa stanice u Puli, određivanje magnetskih devijacija na brodovima i slično. S obzirom da su prostori u kojima je zavod djelovao u jednom trenutku postali tijesni, Mornarička sekcija u Beču odobrila je izgradnju nove zgrade na Monte Zaru. Gradnja zgrade započela je 1869., a dovršena je 1871. godine. U nju je tada smještena zvjezdarnica, meteostanica, spremišta pomorskih karata i nautičkih instrumenata, knjižnica, mehanička radionica, arhivi ratne mornarice i brodskih dnevnika.⁷⁴ Iako se većim djelom sastoji samo od prizemlja, zgrada je vrlo razvedena i proteže se 65 metara u smjeru sjever-jug (Sl.57., Sl.58.). Središnji je dio izveden kao visoka jednokatnica na čijem je krovu bila mala terasa s vjetro-kišnim autografom.⁷⁵ Prizemlje te središnje zone prekriveno je rustikom, iznad glavnih ulaznih vrata nalazi se balkon, a iznad njega veliki zidni sat između dva okula. Krovna zona postepeno se simetrično snižava prema krajevima bočnih krakova građevine. Na svakoj strani postojala je kupola na visokom tamburu okruženom balkonom. Zgrada je

---

73Winkler, 1999.: 9

74Godine 1864. Zapovjedništvo mornarice predložilo je Ministarstvu u Beču da se mornarička knjižnica djelom premjesti u Pulu pošto je u Trstu bila slabo posjećena zbog malog broja tamo smještenog časništva. Zbirka mornaričke knjižnice stara je gotovo kao i sama mornarica: nakon austrijskog osvajanja Venecije i reorganizacije tršćanske i mletačke mornarice 1802. godine nadvojvoda Karlo, ministar rata i mornarice, poslao je u Veneciju 14 djela u 20 svezaka kao glavni fond za mornaričku knjižnicu. Knjižnica Sv. Marka prepustila je nekoliko dvojnih primjeraka svojih djela vezanih uz nautiku i ostale znanosti mornaričkoj knjižnici. Fond je kasnije premješten u Trst gdje se prvo nalazio u sklopu zvjezdarnice, a kasnije u sklopu Hidrografskog zavoda. Dio fonda koji je premješten u Pulu sadrži mnoge vrijedne primjerke svezaka, među kojima su i neke od onih iz knjižnice Sv. Marka. Godine 1992. registrirana je kao spomenik kulture Republike Hrvatske. Godine 1996. kao posebna zbirka Sveučilišne knjižnice premještena je u Dom hrvatskih branitelja - nekadašnji Mornarički kasino. – Wagner, 1997.: 20-28, 54-65

75Perović, 2006.: 136

stradala u Drugom svjetskom ratu i ostala je samo lijeva strana s kupolom gdje se nalazila, a još se i danas nalazi zvjezdarnica.⁷⁶

Ispred zgrade je stajao spomenik koji je 1877. podignut u spomen na admirala Wilhelma von Tegetthoffa. Sastojao se od brončane figure admirala okruženog mitološkim bićima (Sl.59.). Izradio ju je kipar Carl Kundmann koji je izradio i njegov spomenik u Beču. Spomenik je 1935. premješten u Graz.⁷⁷

4.8. Krajobrazna arhitektura

Kako se grad širio za vrijeme austrougarske vlasti, u mnogim su se novim ulicama i šetalištima sadili drvoredi, a u novim kvartovima uređivali parkovi. Najzanimljiviji primjeri zelenih površina u gradu iz tog razdoblja su tzv. Mornarički park i Mornaričko groblje.⁷⁸

Mornarički park prvi je pulski (i istarski) javni perivoj i uređen 1863. pod imenom Maksimilijanov⁷⁹ park. Nalazi se pri kraju zidina arsenala u podnožju Monte Zara. Zauzima površinu od 12 000 četvornih metara od kojih je 4 700 uređeno stazama, a ostatak je pod biljnim pokrovom. Iz karata iz sedamdesetih godina 19. stoljeća da se zaključiti kako je bio oblikovan kao pravilna četverokuta površina razdijeljena vijugavim stazicama. Godine 1876. na centralnoj rundeli je postavljen spomenik u čast nadvojvode Maksimilijna koji se sastojao od dva metra visokog mramornog postolja, tri metra visokog stupa koji je po sebi imao obješene mjedene pojaseve na kojem se nalazi više od dva metra visoka skulptura

---

⁷⁶Dukovski, 2011.: 122

⁷⁷Mandić Bulić, 2000.: 126

⁷⁸Pored javnih površina, valja spomenuti i hortikulturno uređenje austrijskih vila koje su također donijele Puli vrijedna vrtna rješenja. Kao primjer se može navesti vrt vile Martinz koja se nalazila u neposrednoj blizini Mornaričkog parka. – Rubbi, 1996. :3

⁷⁹Brat Franje Josipa I, vrhovni zapovjednik ratne mornarice

personifikacije Slobode (Sl.60.). Sve do 1914. u parku su sađene biljke iz cijelog svijeta koje su donosili moreplovci, pa je perivoj postao prava zbirka alohtonog i egzotičnog bilja. Do te su godine zasađene 63 biljne vrste među kojima su primjerice arizonski čempres, libanonski cedar, kalifornijski bor, magnolija, obalni mamutovci koji su i danas živi. Neke biljke poput fenix palme, kave, banane, mimoze ili papirusa se nisu uspjele prilagoditi pa su postupno odumirale. Od vodenih elemenata u parku su postojale dvije fontane. Park je bio osvijetljen plinskim svjetiljkama, a uz rubove staza bile su postavljene klupe.

Za vrijeme talijanske vlasti park je promijenio ime u Mornarički, a spomenik u središtu je premješten u Veneciju. Tada je svaka biljka imala obilježeno ime na latinskom, njemačkom i hrvatskom jeziku. Godine 1956. obnovljeni su natpisi na latinskom i hrvatskom, te je tada park prozvan botaničkim. U desetljećima koje slijede u park će se intervenirati radi promjena u infrastrukturi. Danas on ponovo nosi ime Mornarički park.⁸⁰

Pet stotina metara jugozapadno od Mornaričke crkve nalazi se Mornaričko groblje (Sl.61.). Ono je zaseban, ograđen perivoj površine 26. 000 četvornih metara sa zasađenim mnogobrojnim čempresima. Groblje je blagoslovljeno 2. listopada 1862., a prva pokapanja bila su u grupne grobnice. Godine 1870. zbog higijenskih je uvjeta odobreno zasebno pokapanje. Narednim kupnjama zemljišta tijekom Prvog svjetskog rata, koji je donio mnoge žrtve, groblje je dobilo današnju površinu.⁸¹ Za vrijeme talijanske vlasti zabranjeno je pokapanje na groblju i tek za vrijeme Drugog svjetskog rata omogućena su daljnja pokapanja. Procjenjuje se da je na groblju sahranjeno od 43 000 do 100 000 pokojnika.

Groblje je jednostavno oblikovano stazama i redovima čempresa. Na ulazu postoji kapela sa zvonikom na preslicu. Na njoj se nalazi spomen-ploča koja podsjeća na smrt kapetana Janka Vukovića de Podkapelskog, zapovjednika broda *Viribus Unitis* potopljenog 1918. godine. Među zanimljivijim nadgrobnim spomenicima ističe se onaj admirala Antona Freiherra von Bourguignona, Georga Rittera von Trappa i Andreasa von Hofera. Spomenik se sastoji od skulpture anđela koje se oslanja na blok s pločom s imenima koja je djelomično prekrivena draperijom, a sve zajedno se oslanja na pozadinske ploče sastavljene u trokutnu formu. Taj element podsjeća na piramidu - formu karakterističnu za egipatski stil koji se često koristio u sepulkralnoj gradnji 19. stoljeća (Sl.62.).

---

⁸⁰Mandić Bulić, 2000.: 127-130

⁸¹U svibnju 1918. planirana je i izgradnja novog mornaričkog groblja, ali to nije realizirano

Općina Pula je 27. listopada 1960. groblje proglasila povijesnim spomenikom, ali nisu izdvajana značajna sredstva za njegovo održanje. U veljači 1990. potpisan je sporazum o održavanju između Austrijskog Crnog križa (koji se brinuo za ratna groblja), njemačkog Narodnog udruženja i Općine Pula. Radovi na obnovi su započeli 4. svibnja 1991., a 1997. održala se svečana proslava ponovnog posvećenja.⁸²

5. Zaključak

Historicizam se u Puli javlja u drukčijem kontekstu nego u ostatku Hrvatske i on nema svoje teoretičare kao što je to u Zagrebu bio Izidor Kršnjavi. Pošto je ovdje bečka vlast zadržala potpunu nadležnost, ta arhitektura nije bila u službi "odgoja naroda kroz umjetnost", pa stoga nije sadržavala nikakve reference na pojedine nacionalne motive i sl. Iako je Pula bila važno vojno i industrijsko strateško središte, kulturno je i dalje bila periferija s obzirom na ostatak carstva. Iz tog se razloga nisu podizale ni velike samostojeće građevine za institucije poput muzeja ili kazališta pošto su većinu stanovništva činili radnici čije obrazovanje nije bilo u središtu interesa austrijske vlasti, a kulturni se život malobrojne elite odvijao u okviru aktivnosti koje je organizirao ekskluzivni Mornarički klub (Marine casino).

Odabir pojedinih povijesnih stilova za određene građevine nije na znakovit način povezan s njihovom funkcijom kao što je to slučaj za centar carstva, već je vjerojatno tek odraz slijeđenja dotada ustaljene 'mode' u arhitekturi. Sama veličina ovih građevina dovoljan je simbol moći koju je Austrougarska vlast imala u Istri. Ipak, ova je epizoda u povijesti Pule donijela gradu infrastrukturu na koju će se oslanjati gospodarstvo sve do danas. Pored toga, donijela je i nove stilove u arhitekturi - historijske stilove i secesiju koji su upotpunili bogatu graditeljsku baštinu grada. Na sreću, građevine nisu značajnije oštećene tijekom ratnih zbivanja, niti su zapuštane. Najviše su izmjena pretrpjele upravo zbog kontinuiteta njihovog korištenja, što je slučaj s bolnicom, kasarnom, zgradom Zapovjedništva i sudom. Kasarna i bolnica su pretrpjele najviše promjena u unutarnjoj organizaciji prostora. Primjerice, velike

---

82Winkler, 1999.: 12

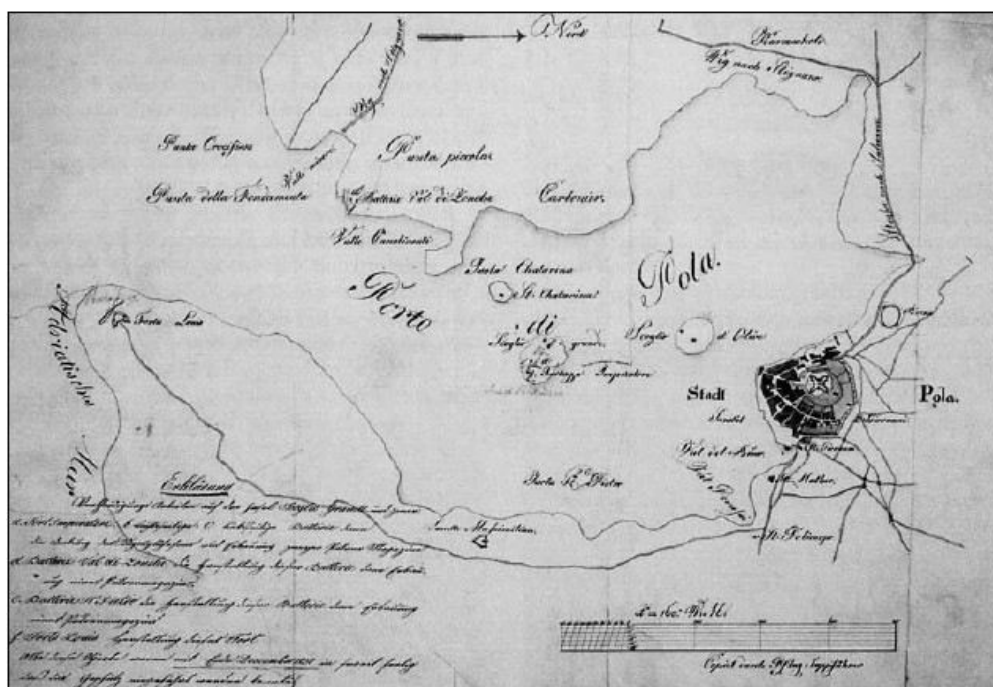
bolničke sobe su prepolovljene kako bi se njihov broj udvostručio. Pulski arhitekt i povjesničar arhitekture Antonio Rubbi naglašava kako su fasade ovih jednostavnih zatvorenih prizmatičnih građevina značajno vizualno definirane bojanom štukaturnom plastikom, te da bi se stoga pri obnovi trebalo posebno obratiti pozornost na boju.⁸³

Građevina koja je najviše bila zapušтана je Mornarička crkva. Ona se danas ponovo koristi, ali je otvorena samo u vrijeme misa. Prilaz stepenicama je jako oštećen i zapušten, a počinje s prometnice koja ide uz priobalnu industrijsku cestu. Iza crkve prolazi također prometnica - Bečka ulica, ali prema crkvi ne postoji prilaz za automobile. Ona se također nalazi izvan područja pješačkog prometa, što je čini isključenom iz turističkih ruta. S druge strane, zgrada Mornaričkog kasina (Dom hrvatskih branitelja) dobro je uklopljena u kulturni život grada – u njoj se odvijaju razne manifestacije poput sajma knjiga ili koncerata, te se čuva vrijedna zbirka Mornaričke knjižnice.

---

⁸³Rubbi, 1996.: 8

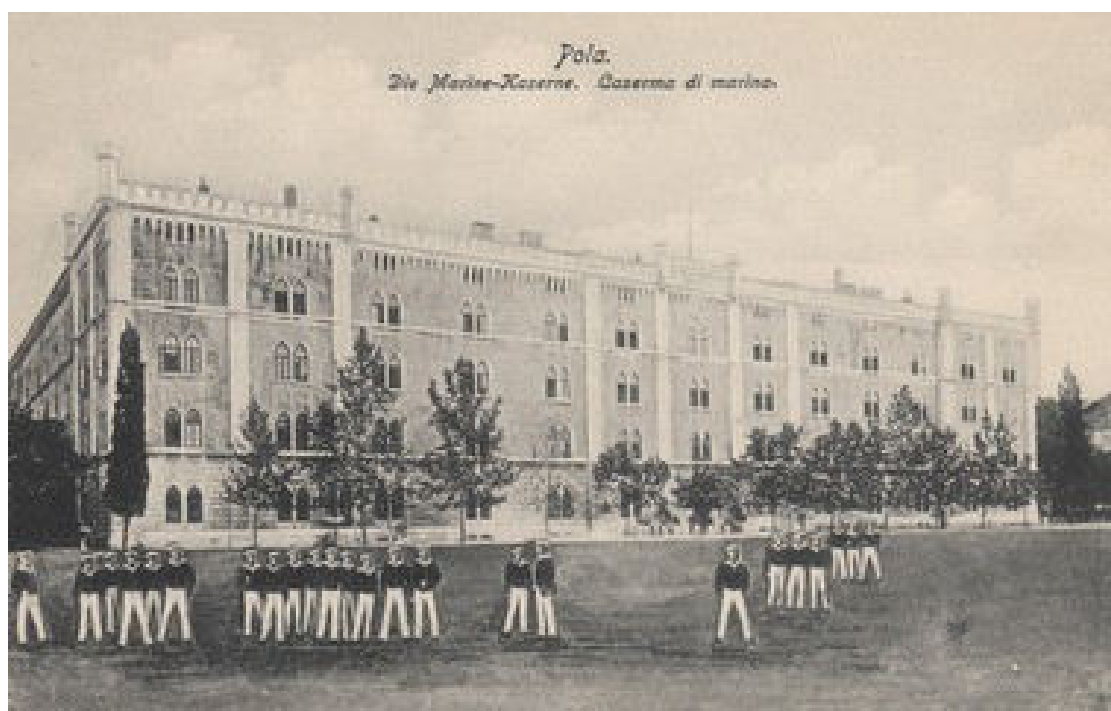
Vizualni materijal:

Slika 1. Pulski zaljev, 1823.

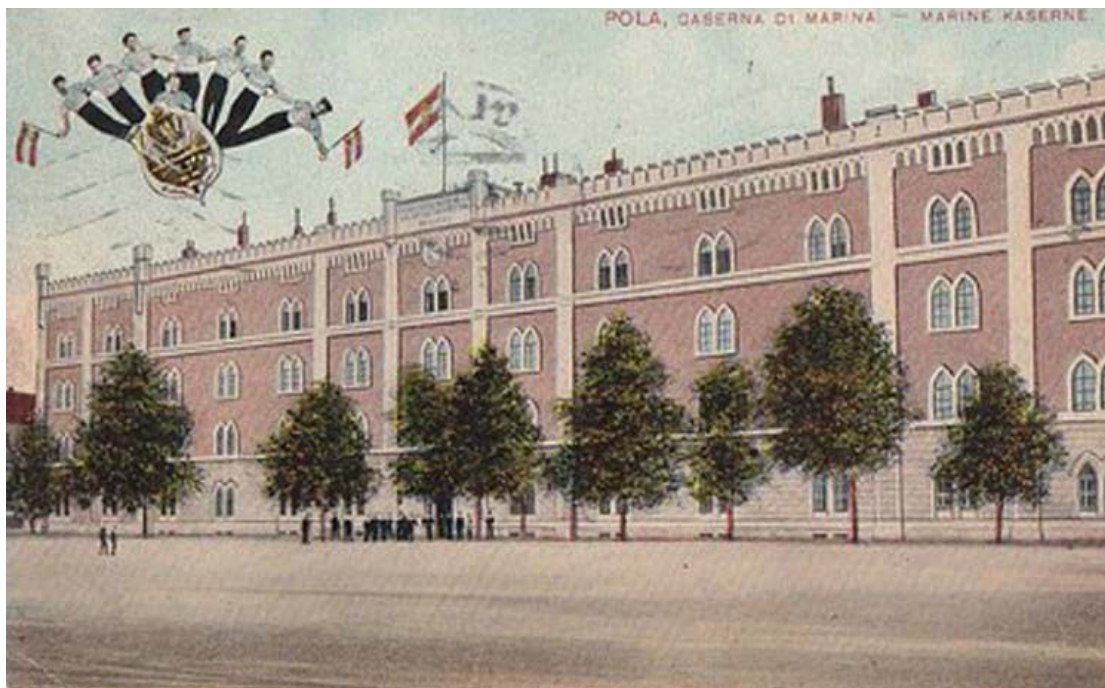

Slika 2. Plan grada Pule, 1913.

Slika 3. Mornarička vojarna

Slika 4. Mornarička vojarna (crtež)

Slika 5. Detalj pročelja, Mornarička vojarna

Slika 6. Sporedna vrata, Mornarička vojarna

Slika 7. Mornarička bolnica (današnji izgled)

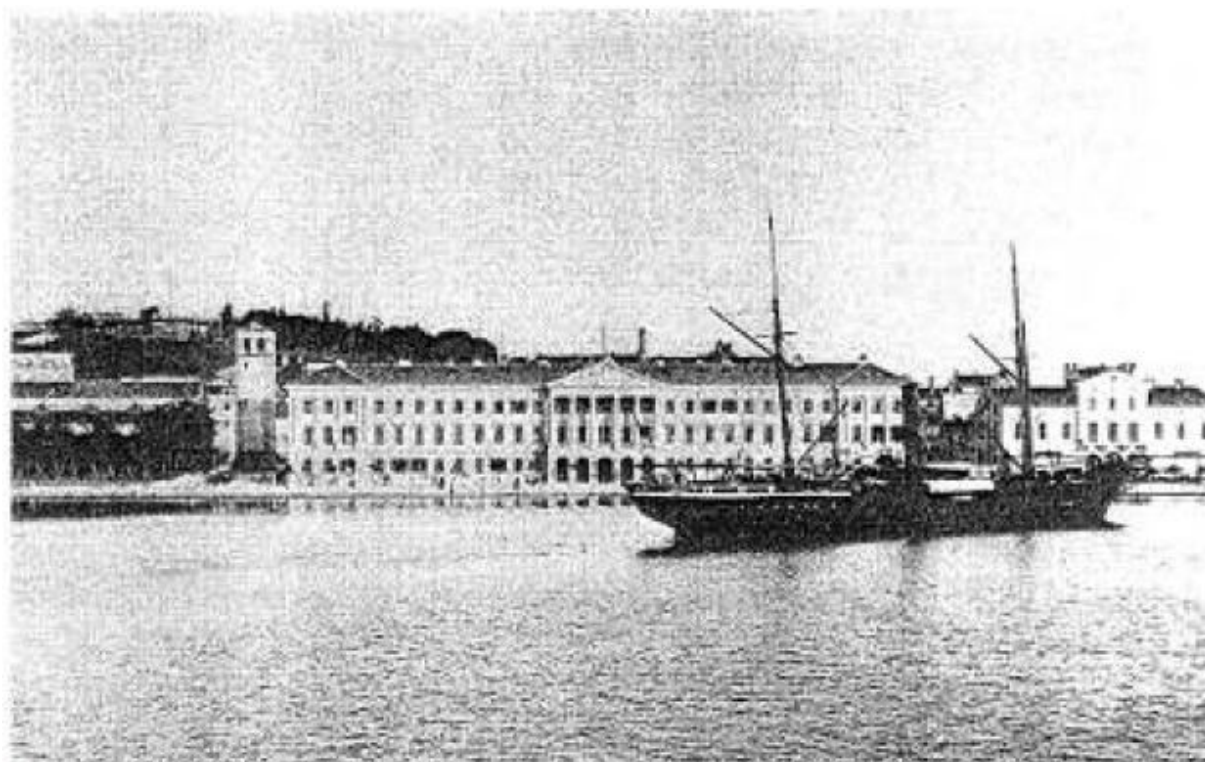
Slika 8. Glavno pročelje – današnji izgled, Mornarička bolnica

Slika 9. Glavno pročelje oko 1861., Mornarička bolnica

Slika 10. Glavno pročelje, prvi i drugi kat – detalj, Mornarička bolnica

Slika 11. Zgrada zapovjedništva, pogled s mora

Slika 12. Zgrada zapovjedništva, pogled s mora

Slika 13. Zgrada zapovjedništva, danas

Slika 14. Jugozapadni ugao središnjeg rizalita- detalj, zgrada zapovjedništva

Slika 15. Alegorijske figure na zabatu središnjeg rizalita, zgrada zapovjedništva

Slika 16. Alegorijske figure- detalj, zgrada zapovjedništva

Slika 17. Natprozornik na prvom katu – detalj, zgrada zapovjedništva

Slika 20. Palača „Pro Concordia“

Slika 21. Prva zgrada Mornaričkog kasina

Slika 22. Interijer, prva zgrada Mornaričkog kasina

Slika 23. Glavno pročelje (iz 1913.), Mornarički kasino

Slika 24. Interijer (1913.), Mornarički kasino

Slika 25. Interijer (1913.), Mornarički kasino

Slika 26. Glavno pročelje, središnji rizalit - detalj, Mornarički kasino

Slika 27. Stražnje pročelje, Mornarički kasino

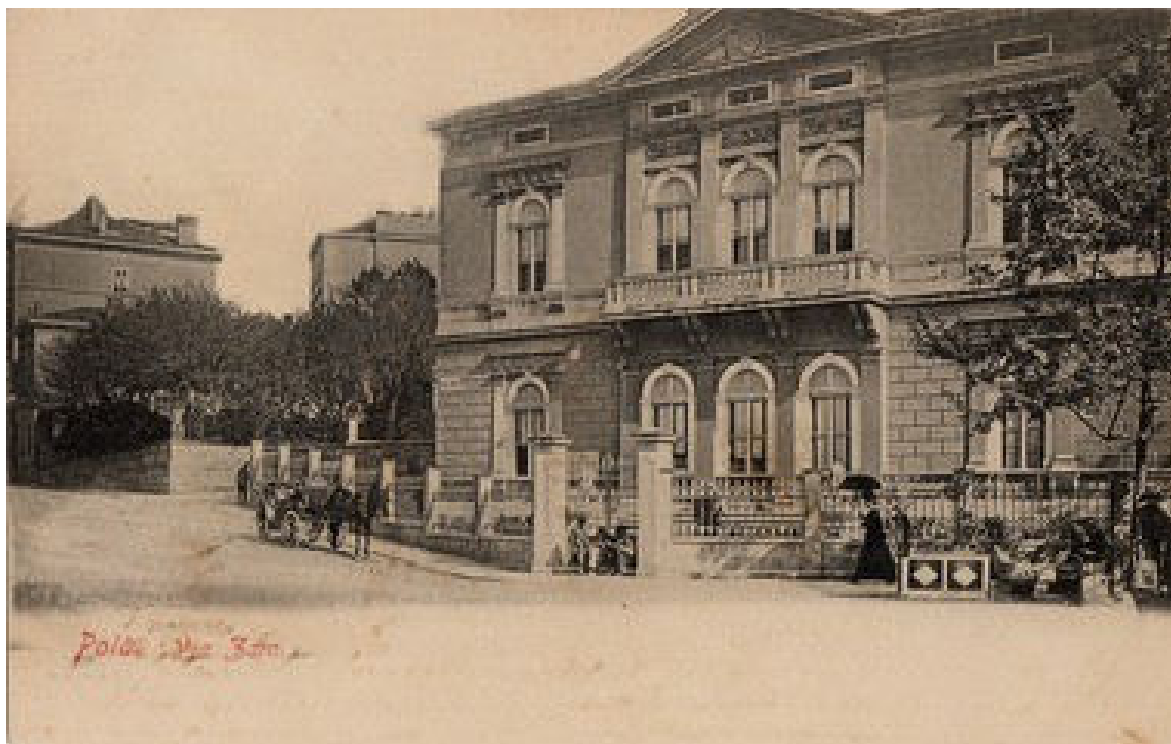

Slika 28. Stražnje pročelje - detalj, Mornarički kasino

Slika 29. Bočno pročelje – detalj, Mornarički kasino

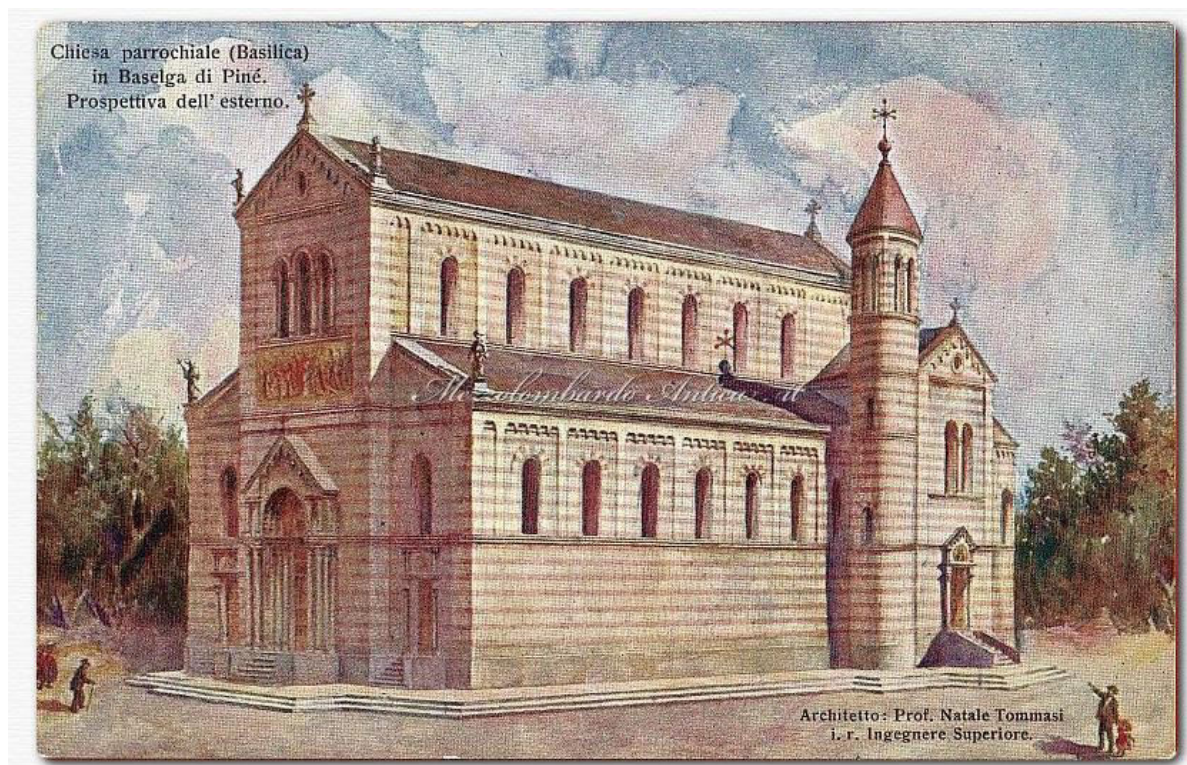

Slika 30. Vila Monai

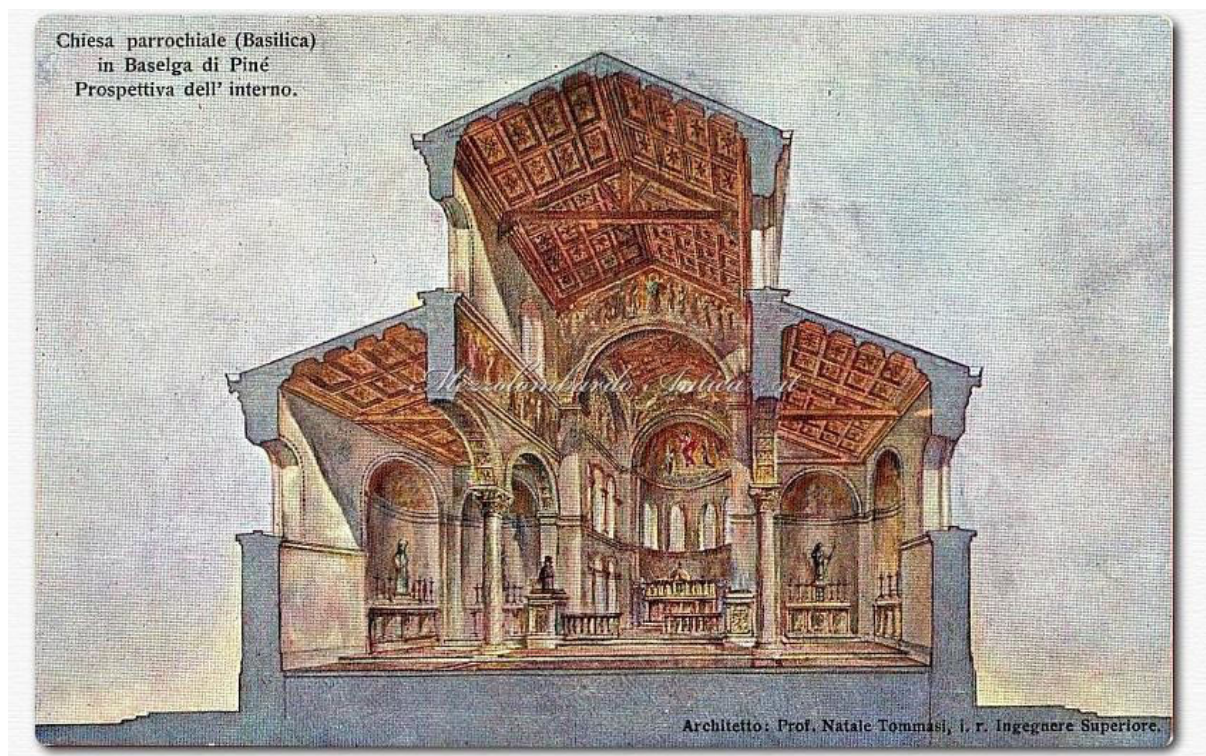

Slika 31. Palača nadvojvode Karla Stefana

Slika 32. Crkva u Baselga di Pine

Slika 33. Crkva u Baselga di Pine- presjek

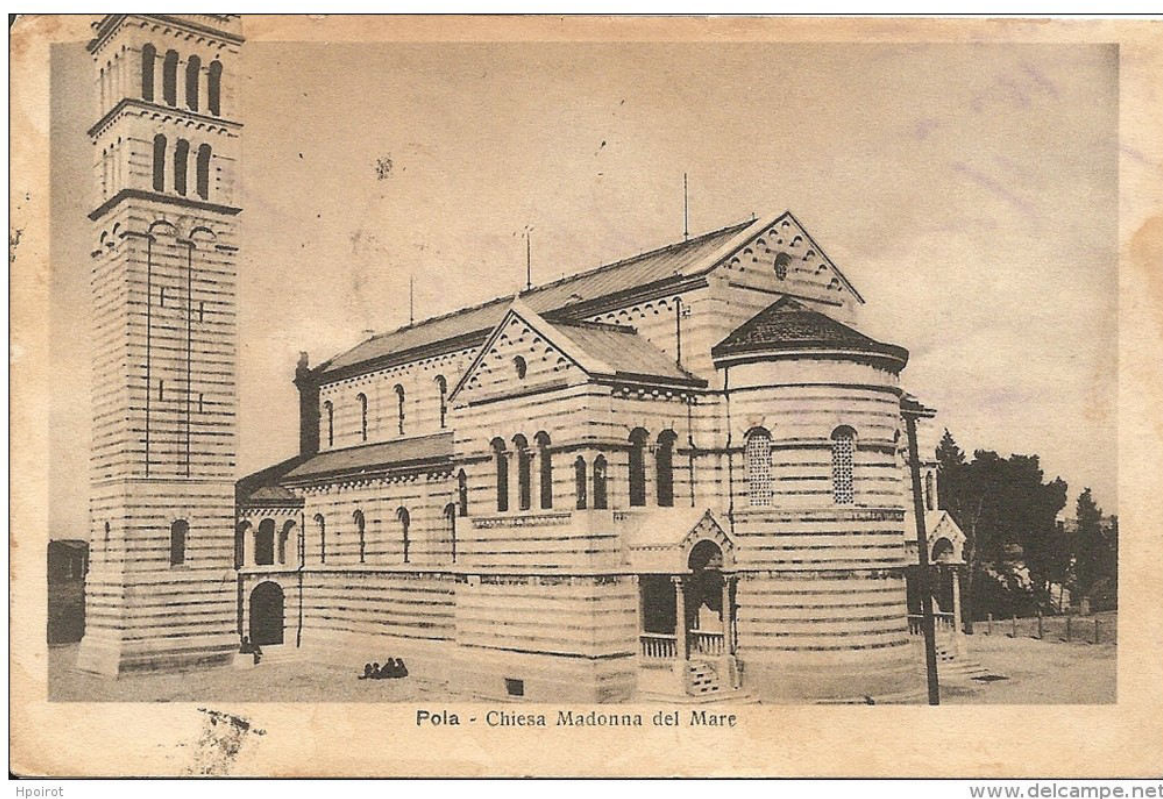
Slika 34. Mornarička crkva: Gospa od mora

Slika 35. Mornarička crkva: Gospa od mora

Slika 36. Mornarička crkva: Gospa od mora

Slika 37. Mornarička crkva: Gospa od mora

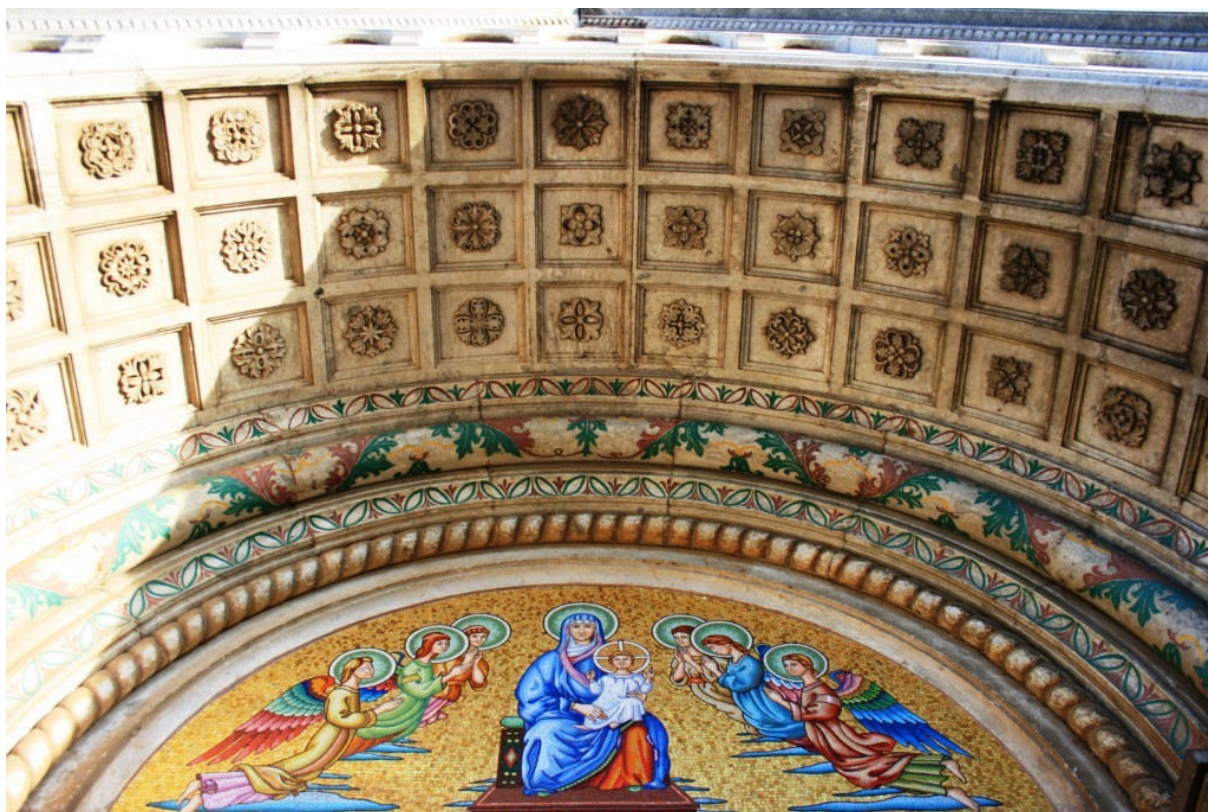

Slika 38. glavno pročelje – današnje stanje, Mornarička crkva: Gospa od mora

Slika 39. Glavno pročelje – detalj središnjeg rizalita, Mornarička crkva: Gospa od mora

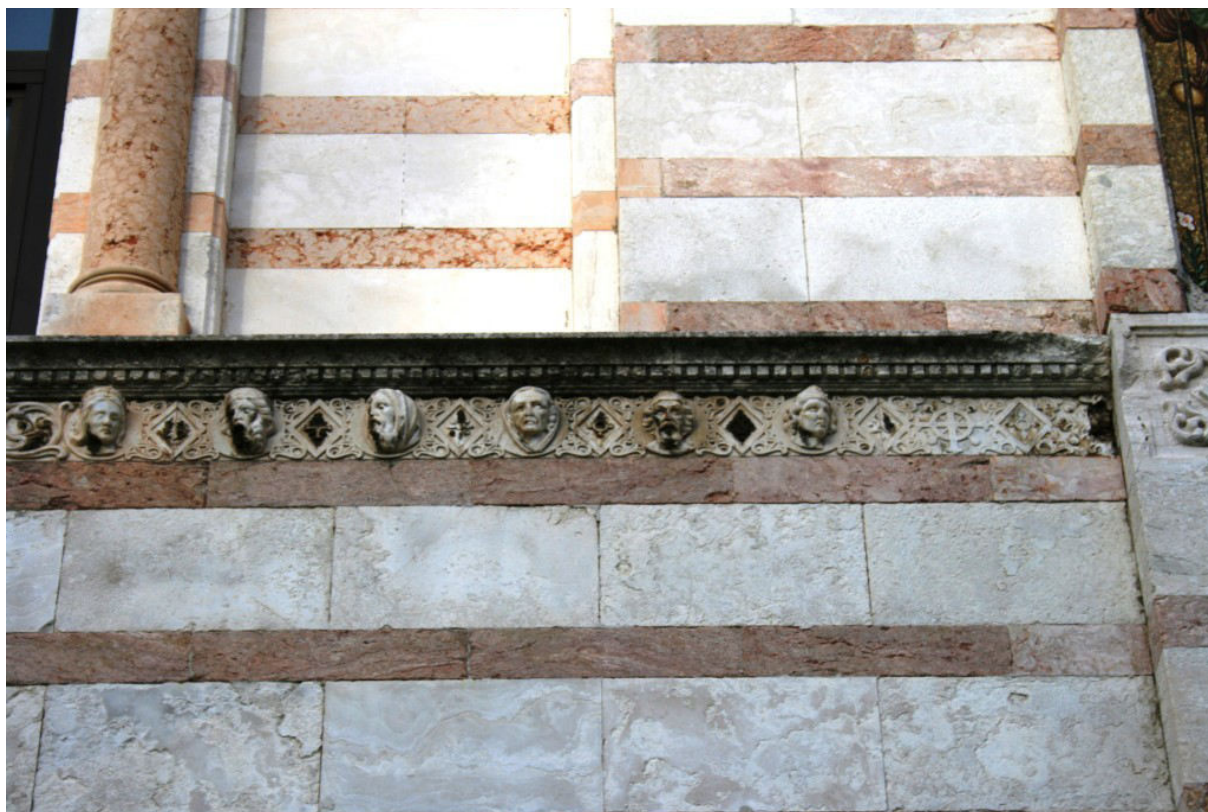

Slika 40. Glavni portal – detalj, Mornarička crkva: Gospa od mora

Slika 41. Glavni portal – detalj, Mornarička crkva: Gospa od mora

Slika 42. Bočno pročelje – detalj, Mornarička crkva: Gospa od mora

Slika 43. Stražnje pročelje, Mornarička crkva: Gospa od mora

Slika 44. Interijer – pogled na ulazno pročelje, Mornarička crkva: Gospa od mora

Slika 45. Interijer – pogled na glavni oltar, Mornarička crkva: Gospa od mora

Slika 46. Interijer - pogled na bočni brod, Mornarička crkva: Gospa od mora

Slika 47. Mozaik u apsidi, Mornarička crkva: Gospa od mora

Slika 48. Mornarički sud i zatvor

Slika 49. Glavno pročelje – središnji rizalit, Mornarički sud

Slika 50. Glavno pročelje – bočni rizalit/detalj, Mornarički sud

Slika 51. Bočno pročelje, Mornarički sud

Slika 52. Zgrada Lučkog admiraliteta

Slika 53. Zgrada lučkog admiraliteta

Slika 54. Portal na glavnom pročelju, zgrada Lučkog admiraliteta

Slika 55. Prizemlje – natprozornik, zgrada lučkog admiraliteta

Slika 56. Prizemlje – natprozornik, zgrada lučkog admiraliteta

Slika 57. Projekt pročelja, zgrada Hidrografskog zavoda

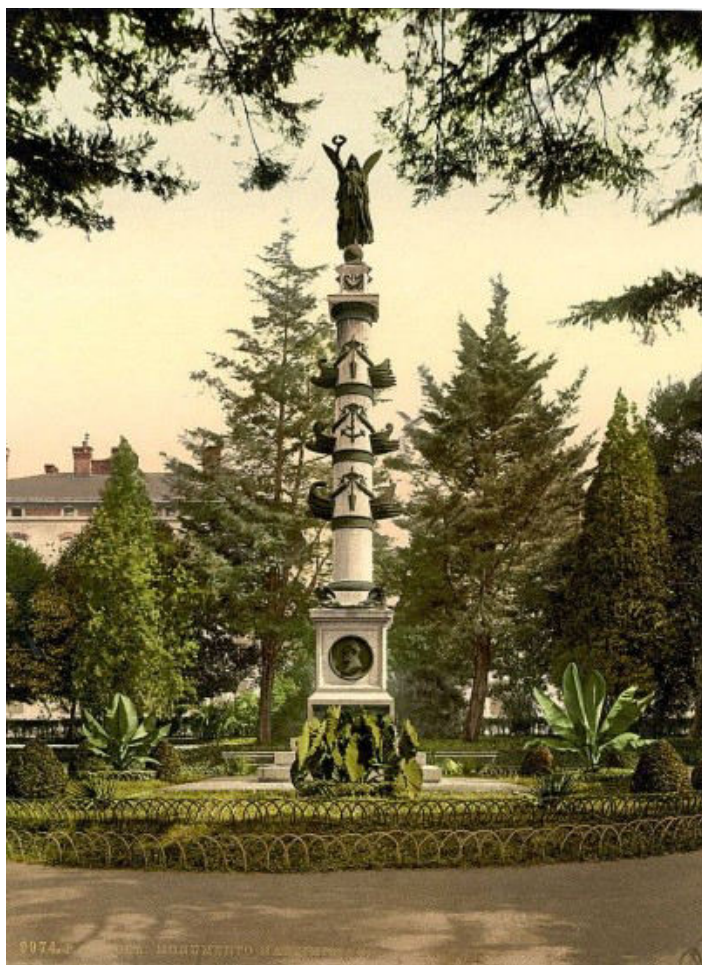

Slika 58. Zgrada Hidrografskog zavoda

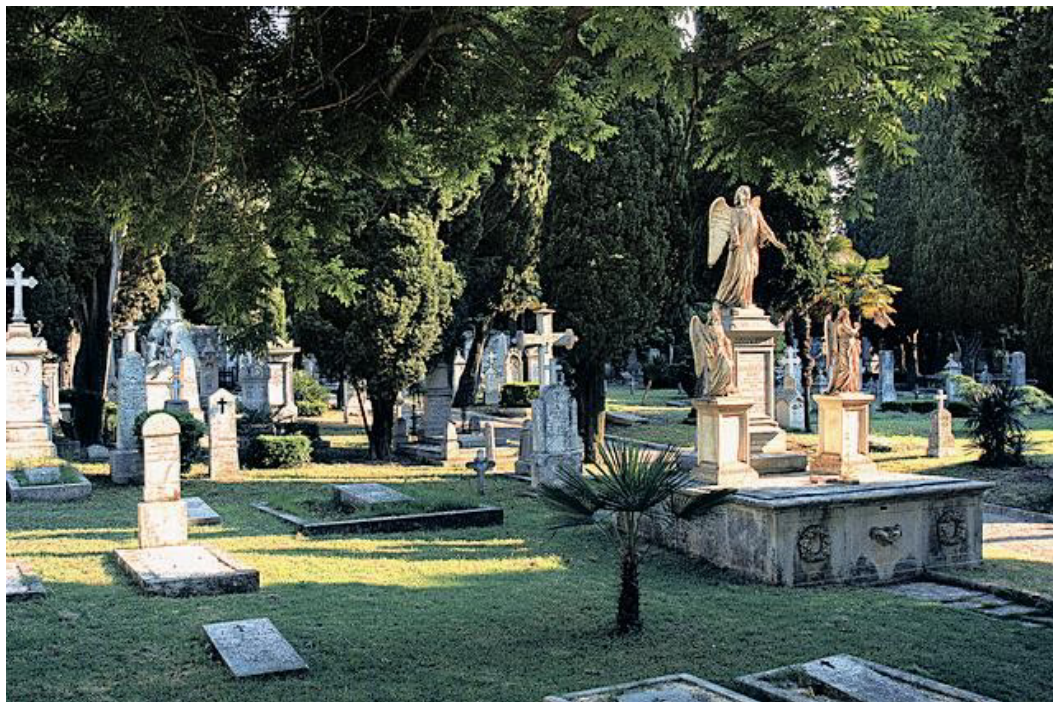

Slika 59. Mornarički park – Spomenik admiralu Wilhelmu von Tegetthoffu

Slika 60. Mornarički park- Spomenik posvećen nadvojvodi Maksimilijanu

Slika 61. Mornaričko groblje

Slika 62. Mornaričko groblje- nadgrobni spomenik

Literatura:

1. Benussi, Bernardo (2002.), Povijest Pule : u svjetlu municipalnih ustanova do 1918. godine, Zavičajna naklada "Žakan Juri", Povijest Istre, knj. 3., Pula
2. Bertoša, Miroslav (2006.), Pulska luka u doba Venecije (od IV. do XVIII. stoljeća), u: Iz povijesti Pulske luke [ur. Černi, M.], Lučka uprava Pula: 44-69, Pula
3. Buršić-Matijašić, Klara (2006.), Luka Pula u prapovijesno i rimsko doba, u: Iz povijesti Pulske luke [ur. Černi, M.], Lučka uprava Pula: 5-43, Pula
4. Damjanović, Dragan (2009.), Narodni motivi u projektima Friedricha Schmidta za Hrvatsku, *Studia ethnologica Croatica*, vol. 21, (331-354), Zagreb
5. Damjanović, Dragan (2009.) Djelovanje arhitekta Franje Kleina u Varaždinsko-Đurđevačkoj pukovnji (1851.-1859.), *Prostor*, 17 (2009.), (64-77), Zagreb
6. Damjanović, Dragan (2012.), Bečka akademija likovnih umjetnosti i hrvatska arhitektura historicizma. Hrvatski učenici Friedricha von Schmidta, [ur. Kralj, A.] HAZU – Gliptoteka, Zagreb
7. Dobrić, Bruno (2005.), Carsko-kraljevska ratna mornarica u Puli, u: Pula : tri tisućljeća mita i stvarnosti [ur. Bertoša, M.], C.A.S.H.: 193-221, Pula
8. Dukovski, Darko (2011.), Povijest Pule : deterministički kaos i jahači Apokalipse, Knjižnica Nova Istra, Niz Povijest, sv. 53, Pula
9. Grestenberger, Erwin Anton (2003.), Festung Pola : die Verteidigungsanlagen des k. (u.)k. Hauptkriegshafens : 1823-1918, Neuer Wissenschaftlicher Verlag, Wien
10. Karaman, Igor (1972.), Privreda i društvo Hrvatske u 19. Stoljeću, Školska knjiga, Rasprave i članci 1, Zagreb
11. Krizmanić, Attilio (2005.), Prostorni razvitak austrijske Pule, u: Pula : tri tisućljeća mita i stvarnosti [ur. Bertoša, M.], C.A.S.H.: 113-192, Pula
12. Krizmanić, Attilio (2009.), Pulska kruna : pomorska tvrđava Pula : fortifikacijska arhitektura austrijskog razdoblja, Čakavski sabor, Pula
13. Lozzi Barković, Julija (2000.), Arhitektura historicizma u Hrvatskom primorju i Istri, u: Historicizam u Hrvatskoj [ur. Maleković, V.], Muzej za umjetnost i obrt: 221-229, Zagreb
14. Maleković, Vladimir (2000.), Historicizam u Hrvatskoj- Ideološki, narodno-gospodarstveni i kulturološki aspekti pojave neostilova u Hrvatskoj, u: Historicizam u Hrvatskoj [ur. Maleković, V.], Muzej za umjetnost i obrt: 13-41, Zagreb
15. Mandić Bulić, Tatjana (2000.), Najstariji javni park u Istri : pulski Mornarički park, Franina i Jurina, knj. 53: 126-130, Pula
16. Marković, Jagoda (2006.), Pula – K. u. K. slika grada, Radovi Instituta za povijest umjetnost 30/2006. (215–228), Zagreb
17. Načinović, Daniel (1991.), Gospa od mora, Župni ured Gospe od Mora, Pula
18. Perović, Branko (2006.), Luka Pula austrougarskog doba (Odsjaj grada u zaljevu 1850. – 1918.), u: Iz povijesti Pulske luke [ur. Černi, M.], Lučka uprava Pula: 70-191, Pula
19. Perović, Branko (2010.), Austrougarske vile i kuće u Puli : vraćanje memorije gradu, : K. Perović Marković, Pula
20. Rubbi, Antonio (1996.), Austrijske vile u Puli, Društvo arhitekata Istre, Rovinj

21. Šepić, Dragovan (2004.), Hrvatski pokret u Istri u XIX. i na početku XX. stoljeća, Reprezent, Biblioteka Izabranih djela istarskih akademika, sv. 1., Buzet
22. Wagner, Walter/ Dobrić, Branko (1997.), Mornarička knjižnica : knjižnica austrougarske Mornarice, Sveučilišna knjižnica u Puli, Pula
23. Winkler, Dieter (1999.), Pula kao glavna ratna luka monarhije, u: Carska i kraljevska mornarica u Puli [ur. Dobrić, B.], Sveučilišna knjižnica : Društvo za proučavanje prošlosti C. i kr. mornarice "Viribus unitis", Pula
24. Venier, Ivana (2012.), Pola: Mutamenti di regime e conseguenze nelle relazioni di tra città e stato in na piazzaforte militare, Quaderni –centro di ricerche storiche Rovigno, 23/2012. (7-38), Rovinj
25. Vodopija, Ivan Berislav (2006.), Povijest svjetske književnosti: James Joyce, Pula i krupni otpad, URL: <http://www.matica.hr/vijenac/333/> [21.3.2014.]
26. URL: <http://ars-restauro.hr/izvjesca/pula-zapovjednistvo.pdf> [25.3.2014.]
27. URL: <http://www.architektenlexikon.at/de/26.htm> [2.3.2014.]

Popis vizualnog materijala:

Slika 1. Marković, 2006.: 216

Slika 2. Marković, 2006.: 219

Slika 3. URL: <http://vizz.gkc-pula.hr/it/gradja/eksponat/104/> [15.4.2014.]

Slika 4. URL: <http://jna-sfrj.forum-aktiv.com/t2993-mornarica-crno-rumene-crno-zute-monarhije> [15.4.2014.]

Slika 5. Autor fotografije: Antonio Zadravec

Slika 6. Autor fotografije: Antonio Zadravec

Slika 7. URL: <http://istra.lzmk.hr/slika.aspx?id=482> [15.4.2014.]

Slika 8. URL: <http://istrapedia.hr/hrv/263/bolnice/istra-a-z/> [15.4.2014.]

Slika 9. Krizmanić, 2005.: 138

Slika 10. Autor fotografije: Antonio Zadravec

Slika 11. Perović, 2006.: 124

Slika 12. URL: <http://vizz.gkc-pula.hr/it/gradja/eksponat/33/> [23.4.2014.]

Slika 13. URL: <http://ars-restauro.hr/izvjesca/pula-zapovjednistvo.pdf> [25.3.2014.]: 46

Slika 14. URL: <http://ars-restauro.hr/izvjesca/pula-zapovjednistvo.pdf> [25.3.2014.]: 47

Slika 15. URL: <http://ars-restauro.hr/izvjesca/pula-zapovjednistvo.pdf> [25.3.2014.]: 47

Slika 16. URL: <http://ars-restauro.hr/izvjesca/pula-zapovjednistvo.pdf> [25.3.2014.]: 1

Slika 17. URL: <http://ars-restauro.hr/izvjesca/pula-zapovjednistvo.pdf> [25.3.2014.]: 9

Slika 18. Kriegsarchiv, Österreichisches Staatsarchiv: AT-OeStA/KA Terr GenKdo Graz BauAbt TR 50, Pola 3 - Gebäude und Plätze, 1888 – 1914

Slika 19. URL: <http://ars-restauro.hr/izvjesca/pula-zapovjednistvo.pdf> [25.3.2014.]: 38

Slika 20. URL: <http://tibor-pula.blogger.index.hr/post/politehnika-pula-od-pro-concordije-i--italackog-drustva-do-visoke-teh-skole/2117833.aspx> [18.9.2014.]

Slika 21. Wienkler, 1999.: 35

Slika 22. Wienkler, 1999.: 35

Slika 23. Autor fotografije: Antonio Zadravec

- Slika 24.* URL: <http://vizz.gkc-pula.hr/hr/gradja/eksponat/276/> [25.3.2014.]
- Slika 25.* Dobrić, 2005.: 209
- Slika 26.* Autor fotografije: Antonio Zadravec
- Slika 27.* URL: <http://tibor-pula.blogger.index.hr/default.aspx?tag=pula> [26.3.2014.]
- Slika 28.* Autor fotografije: Antonio Zadravec
- Slika 29.* Autor fotografije: Antonio Zadravec
- Slika 30.* URL: <http://vizz.gkc-pula.hr/de/gradja/eksponat/191/> [18.9.2014.]
- Slika 31.* URL: <http://regionalexpress.hr/site/more/palaa-nadvojvode-karla-stephana/> [18.9.2014.]
- Slika 32.* URL: <http://www.mezzolombardoantica.it/artisti-trentini-in-cartolina-5/img435?g3sid=ntbqcku3m9v8bnremsbgsjlv13> [31.7.2014.]
- Slika 33.* URL: <http://www.mezzolombardoantica.it/artisti-trentini-in-cartolina-5/img436> [31.7.2014.]
- Slika 34.* URL: <http://tibor-pula.blogger.index.hr/default.aspx?date=1.4.2011.> [27.3.2014.]
- Slika 35.* URL: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=491634&page=32> [27.3.2014.]
- Slika 36.* URL: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=491634&page=32> [27.3.2014.]
- Slika 37.* URL: http://hr.wikipedia.org/wiki/Mornari%C4%8Dka_crkva_u_Puli [27.3.2014.]
- Slika 38.* Autor fotografije: Antonio Zadravec
- Slika 39.* Autor fotografije: Antonio Zadravec
- Slika 40.* Autor fotografije: Antonio Zadravec
- Slika 41.* Autor fotografije: Antonio Zadravec
- Slika 42.* Autor fotografije: Antonio Zadravec
- Slika 43.* Autor fotografije: Antonio Zadravec
- Slika 44.* Autor fotografije: Antonio Zadravec
- Slika 45.* URL: <http://en.wikigogo.org/en/313977/> [26.3.2014.]
- Slika 46.* Autor fotografije: Antonio Zadravec

Slika 47. Načinović, 1991.: 18-19

Slika 48. Krizmanić, 2005.: 186

Slika 49. Autor fotografije: Antonio Zadravec

Slika 50. Autor fotografije: Antonio Zadravec

Slika 51. Autor fotografije: Antonio Zadravec

Slika 52. URL: <http://www.tibor-pula.blogger.index.hr/post/pulauljanikzgrada-luckog-admiraliteta/6874046.aspx> [15.4.2014.]

Slika 53. URL: <http://www.tibor-pula.blogger.index.hr/post/pulauljanikzgrada-luckog-admiraliteta/6874046.aspx> [24.7.2014.]

Slika 54. URL: <http://www.tibor-pula.blogger.index.hr/post/pulauljanikzgrada-luckog-admiraliteta/6874046.aspx> [24.7.2014.]

Slika 55. URL: <http://www.tibor-pula.blogger.index.hr/post/pulauljanikzgrada-luckog-admiraliteta/6874046.aspx> [24.7.2014.]

Slika 56. URL: <http://www.tibor-pula.blogger.index.hr/post/pulauljanikzgrada-luckog-admiraliteta/6874046.aspx> [24.7.2014.]

Slika 57. Perović, 2006.: 137

Slika 58. URL: <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=3114> [25.3.2014.]

Slika 59. URL: http://hr.wikipedia.org/wiki/Wilhelm_von_Tegetthoff [25.3.2014.]

Slika 60. URL: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=1477431&page=110> [25.3.2014.]

Slika 61. URL: <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1803> [25.3.2014.]

Slika 62. Wienkler, 1999.: 12